พระราชหัตถเลขา ในพระบาทสมเด็จ ฯ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

รวมครั้งที่ ๒

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์

โปรดให้พิมพ์เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๖๔

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ไทย

ห้องสมุดพุทธสมาคม
จังหวัดนครราชสีมา

พระราชหัตถเลขา ในพระบาทสมเด็จ ฯ

พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

รวมครั้งที่ ๒

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์

โปรดให้พิมพ์เมื่อปีระกา พ,ศ, ๒๔๖๔

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ไทย

เลขห้อง หนังสือหายาก

เลขหมู่ 895.916
ป 196 พ

เลขทะเบียน ม.331.11223

คำนำ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ มีรับสั่งมา ยังหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร ว่าในปีรกา พ.ศ. ๒๔๖๔ นี้ พระชนมายุเสมอด้วยพระชัณษาสมเด็จพระบรมชนกนารถ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระประสงค์จะทรงพิมพ์หนังสือสักเรื่อง ๑ เนื่องในทักษิณานุปทานซึ่งทรงบำเพ็ญเพื่ออุทิศถวายพระราชกุศลสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมชนกนารถ ฯ โปรดให้กรรมการช่วยเลือกเรื่องหนังสือในหอพระสมุด ฯ ถวาย

หนังสือซึ่งเคยพิมพ์ในงานพระชนมายุสมะมงคลเช่นนี้มาแต่ก่อนมักเปนพระราชนิพนธ์ ฤๅเรื่องอันเนื่องในพระราชประวัติพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังเช่นครั้งพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนเรศรวรฤทธิ์ทรงบำเพ็ญพระกุศลพระชนมายุสมะมงคลเมื่อ พ.ศ. ๒๖๔๒ ได้ทรงพิมพ์ประชุมพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นเปนต้น พระราชหัตถเลขาซึ่งกรมพระนเรศรทรงพิมพ์นั้นนับเปนภาคที่ ๑ เมื่อพิมพ์ภาคนั้นแล้วกรรมการหอพระสมุด ฯ ได้พยายามสืบเสาะหาสำเนาพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อมา บัดนี้รวบรวมพอจะพิมพ์ได้อีกภาค ๑ ได้กราบทูลถามกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ก็พอพระหฤไทยที่จะทรงพิมพ์ จึงได้พิมพ์ประชุมพระราชหัตถเลขาในพระบาท

สมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นับเปนภาคที่ ๒ ในสมุดเล่มนี้.

อันพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะเปนพระราชหัตถเลขาก็ดี พระบรมราชาธิบายก็ดี ใครอ่านย่อมได้ประโยชน์ ๓ อย่าง คือได้เห็นแบบอย่างในทางวรรณคดีอันหาที่ติมิได้ อย่าง ๑ มักได้รู้โบราณคดียิ่งกว่าในหนังสืออื่นโดยมากอย่าง ๑ ได้แจ้งพระราชวินิจฉัยความผิดชอบในอรรถคดีต่าง ๆ โดยสุขุมคัมภีรภาพอย่าง ๑ ด้วยเหตุนี้พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเปนที่นับถือกันมาว่าเปนตำราอันหนึ่งในหนังสือภาษาไทยซึ่งนักเรียนผู้แสวงหาความรู้ชั้นสูงสมควรจะอ่านทุกคน กรรมการหอพระสมุด ฯ เชื่อว่าประชุมพระราชหัตถเลขาภาคที่ ๒ ซึ่งกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงพิมพ์เล่มนี้ คงจะเปนของชอบใจของบรรดาผู้ที่จะรับไปอ่านทั่วกัน.

โดยโอกาศที่ได้จัดการพิมพ์หนังสือถวายในงานพระชนมายุสมมงคลนี้ กรรมการหอพระสมุด ฯ ขอถวายพระพรแด่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ขอให้พระองค์ทรงเจริญพระชนมายุ วรรณะ ศุขะ พละปฏิภาณ คุณสารสมบัติ สรรพศิริสวัสดิพิพัฒนมงคล ทุกประการ เทอญ ฯ.

ดำรงราชานุภาพ สภานายก

หอพระสมุดวชิรญาณ

วันที่ ๒๘ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๖๔

สารบาน

ฉบับที่ ๑ พระราชนิพนธ์ ว่าด้วยลักษณการเคารพพระรัตนไตรย น่า ๑

ฉบับที่ ๒ พระกระแสรับสั่งแนะนำวิธีแผ่ไมตรีจิตรต่อเทพารักษ์ „ ๗

ฉบับที่ ๓ พระราชหัดถเลขา (เข้าใจว่าถึงเจ้าหมื่นสรรเพธภักดี อุปทูต ไปประเทศอังกฤษ เรื่องพระเขียวแก้ว „ ๙

ฉบับที่ ๔ พระราชหัดถเลขา ถึงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องพระพุทธรูปโบราณ „ ๑๓

ฉบับที่ ๕ พระราชหัดถเลขา ถึงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำรัสเล่าถึงเสด็จประพาสเมืองเพชรบุรี „ ๑๖

ฉบับที่ ๖ พระราชหัดถเลขา ถึงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำรัสเล่าถึงเสด็จประพาสเขาพระพุทธบาท „ ๑๙

ฉบับที่ ๗ พระราชหัดถเลขา ถึงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องพระฤกษโสกันต์ „ ๒๒

ฉบับที่ ๘ พระราชหัดถเลขา ถึงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำรัสเล่าถึงเสด็จประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้ „ ๒๔

ฉบับที่ ๙ พระราชหัดถเลขา ถึงกรมหมื่นบวรวิไชยชาญแด พระยามณเฑียรบาล ว่าด้วยประเพณกรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จลงมางานโสกันต์ในพระราชวังหลวง พระบรมราชาธิบายเรื่องวัดหงษ์ „ ๒๖

ฉบับที่ ๑๐ กระแสรับสั่งในงานพระศพกรมหมื่นวิศณุนารถนิภาธร น่า ๓๙
ฉบับที่ ๑๑ พระราชหัดถเลขา ถึงกรมหมื่นมเหศวรศิวิลาศ
ว่าด้วยเรื่องขึ้นพระบาท ,, ๔๓
ฉบับที่ ๑๒ พระราชหัดถเลขา ถึงกรมหมื่นมเหศวรศิวิลาศ
ว่าด้วยเรื่องเจ้านายเสด็จไปหัวเมืองโดยมิได้ทูลลา ,, ๕๔
ฉบับที่ ๑๓ พระราชนิพนธ์ จดหมายพระศรีสุนทรโวหาร ถึง
ขุนศรีสยามกิจ เรื่องกงสุลออบาเรตฝรั่งเศสแลแหม่ม
เนวละเวน ,, ๖๔
ฉบับที่ ๑๔ พระราชนิพนธ์ จดหมายพระศรีสุนทรโวหาร ถึง
ขุนศรีสยามกิจ เรื่องหมอฮูเฮนสตราเคนแลเรื่องตั้ง
กงสุลไทยในยุโรป ,, ๗๐
ฉบับที่ ๑๕ พระราชหัดถเลขา ถึงพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ เรื่อง
จีนของพระยาบุรุษต้มผีนเถือน แลเรื่องดำรัสของเจ้า
คุณพระประยูรวงศ์ พระราชทานสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว ,, ๗๙
ฉบับที่ ๑๖ พระราชปรารภเรื่องพัดรองที่พระสงฆ์ใช้ ,, ๘๒
ฉบับที่ ๑๗ พระราชนิพนธ์ จดหมายพระศรีสุนทรโวหาร ถึง
ขุนศรีสยามกิจ เรื่องฝรั่งหมายจะขอเงินไทย ,, ๘๘

ฉบับที่ ๑

พระราชนิพนธ์

ว่าด้วยลักษณการเคารพพระรัตนไตรย

◎ พุทฺธํ ธมฺมญฺจ สงฺฆญฺจ อิจฺเจตํ รตนตฺตยํ
วตฺถุโต นานาโหนฺตมฺปี เอกีภูตวฺ อตฺถโต
ทฺวารตฺเยน ปสาท- นมิเตนาภิวนฺทิย
ตพฺพนฺทนมยปุญฺญ- ผเลน วิหตีติโย
ราชาวาหํ ปรเมนฺท- มหามกุฏสวฺหโย
สฺยาเมสุ รชฺชํ กาเรนฺโต กรํ พุทฺธาทิปูชนํ
วกฺขามิ สฺยามภาสาย วิธโย อนุรูปโต
พุทฺธสฺเสว ภควโต เจจฺจาทีสุ นมสฺสเน
เกวลํ มนสิกาเร สชฺฌาเย สาวเนปีจ
ทสฺเสนฺโต มาคธิกาย ธมฺเม ปมาณภาวโต
ราชูนเมว วา เตหิ อาณตฺตานนฺถวา ปน
พุทฺธปูชาการกานํ อิธ ราชนิเวสเน
ปฏิมาเจติยาคาเร นานาฐาเนสุ วาปีจ
สมฺมเทวานุสกฺขาย สมฺมา จาปานุกาตเว
ตถา อนุฏฺฐเหยฺยุญฺเจ พุทฺธาทิวตฺถุปูชกา
ปุญฺญญฺจ อภิวฑฺเฒยฺย ทิฏฺฐธมฺเม จ มงฺคลํ ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฎ พระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม เปนพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ที่สี่ในพระราชวงศ์ ซึ่งตั้งกรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทรมหินทรายุทธยานี้ ขอถวายอภิวันท์นอบน้อมนมัสการด้วยไตรทวาร นบนอบเคารพแด่พระรัตนไตรย ประชุมสิ่งประเสริฐสามประการนี้ คือพระพุทธผู้ตรัสรู้หนึ่ง พระธรรมหนึ่ง พระสงฆ์หมู่เนื่องกันหนึ่ง พระรัตนทั้งสามนี้ แม้นต่าง ๆ โดยวัตถุก็ย่อมเปนอันหนึ่งอันเดียวกันโดยเนื้อความ แลข้าพระพุทธเจ้าบัดนี้เห็นจะเปนผู้กำจัดอันตรายตัวไปเสียได้ ด้วยผลบุญที่สำเร็จด้วยไหว้พระรัตนไตรยนั้นแล้ว แลบัดนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้อยู่ครอบครองพระราชอาณาจักรแลราชสมบัติในสยามมนุศทั้งหลายนี้ แลได้ทำบูชาแด่ปูชนียวัตถุคือพระพุทธเจ้าเปนต้นอยู่ จึงจะขอกล่าววิธีต่าง ๆ โดยสมควรในกิจการนมัศการแด่พระผู้มีพระภาคย์พุทธเจ้านั้น ในที่ระฦกถึงพระองค์นั้น มีพระเจดีย์เปนต้น ด้วยภาสาสยามพากยภาสา เปนแต่ว่าจะแสดงวิธีในคำสำหรับเปนที่ตั้งความทำในใจระฦกแลสวดสาธยาย แลประกาศอุทิศส่วนกุศลแก่เทวดาเปนต้น ด้วยมาคธิตาภาสาที่เรียกกันโดยมากว่าภาสาบาฬี เพราะว่าภาสานั้นเปนประมาณ คือภาสากลางในพระพุทธสาสนธรรม เพื่อจะให้เปนแบบแผนตำราสำหรับพระเจ้าแผ่นดินฦๅผู้รับสั่งพระเจ้าแผ่นดิน ผู้จะปฏิบัติทำการบูชาพระพุทธเจ้า ในเรือนพระพุทธปฏิมาเจดีย์ ฦๅในที่ต่าง ๆ ในการพระราชพิธีนั้นนั้น จะให้ท่านผู้จะทำพุทธบูชาได้ศึกษาตามแลทำตามด้วยดีโดยชอบ ข้าพระ

พุทธเจ้าคิดว่าถ้าท่านผู้จะบูชาวัดถุมีพระพุทธเจ้าเปนต้นจะได้ตั้งอยู่ตามวิธีที่จะว่าไปนี้แล้ว พระราชกุศลแลสามัญชนกุศลก็ดี ศรีสวัสดิพิพัฒมงคลแก่พระราชวังแลพระนคร แก่พระราชตระกูลแลอำมาตย์ตระกูลแลอาณาประชาราษฎรก็ดี จะเจริญสำเร็จมากกว่าทำโดยการมักง่าย ไม่มีวิธีกำหนดไว้

ในภาคย์เบื้องต้นนี้จะขอกล่าวลักษณเคารพนมัสการ กราบไหว้คำนับน้อม แลลักษณทำสักการบูชานับถือในพระรัตนไตรยนั้นให้เข้าใจถนัดก่อน

อันการอ่อนน้อมคำนับในโลกย์นี้ มีกิริยาทำต่าง ๆ กันในประเทศต่าง ๆ อย่างนั้น ๆ ไม่ต้องกันไม่เหมือนกัน จนถึงขัดขวางกัน ดังหนึ่งข้างจีนถือว่าเมื่อจะทำคำนับไหว้พระไหว้เจ้า แลจะเข้าไปหานายต้องสอดสวมเครื่องแต่งตัวหมวกเสื้อรองเท้าเข้าให้ครบ จึงจะไหว้พระไหว้เจ้าไหว้นายได้ ถ้าไม่มีเครื่องแต่งตัวเต็มไม่สวมหมวกสอดรองเท้าก็ว่าไม่เคารพ ฝ่ายข้างชาวยุโรปแลอเมริกาถือว่าถ้าสวมหมวกอยู่เปนไม่คำนับ เมื่อจะคำนับต้องถอดหมวกออกถืออกโบก แต่เครื่องแต่งตัวคือเสื้อชั้นนอกที่ไม่ได้สวมอยู่โดยปรกติ แลรองเท้าแลเครื่องอื่น ๆ ตามยศ จนถึงกระบี่ซึ่งเปนเครื่องติดอยู่กับเครื่องคาดเอวต้องแต่งเข้าพร้อมจึงเปนอันเคารพ ฯ ฝ่ายลัทธิในการเคารพของพวกชาวบ้านเมืองถือพระพุทธสาสนาแลถือข้างพราหมณ์ มักถือว่าไม่สวมหมวกไม่โพกผ้าเปนเคารพ รองเท้าแลอาวุธห้ามเปนอันขาดไม่ให้

สอดสวม ไม่ให้คาดแต่ไกลทีเดียวจึงเปนเคารพ ฝ่ายผ้าห่มนั้นต้องให้มีจึงเปนเคารพ ถึงกระนั้นในที่เคารพก็บังคับให้ลดเบีดบ่าข้างขวาออก แลในชาวสยามผู้ชายเมื่อเคารพผู้มีบันดาศักดิ์ต้องเอาผ้าห่มลงเกียวพุงไว้ การเปนต่าง ๆ ขัดกันไม่ต้องกันดังนี้แล อนึ่งในกิริยาอิริยาบทก็ถือไม่ต้องกัน ในเมืองอื่น ๆ โดยมากถือว่าผู้ซึ่งยืนเปนอันคำนับผู้ซึ่งนั่ง ถ้าผู้มีบันดาศักดินั่งอยู่ผู้มีบันดาศักดิน้อยต้องยืนอยู่ต่อผู้มีบันดาศักดิใหญ่บังคับยอมให้นั่งลงจึงนั่งลงได้ ถ้าผู้มีบันดาศักดิใหญ่ยืนขึ้นแล้ว ผู้มีบันดาศักดิน้อยนั่งอยู่ไม่ได้เลย ต้องยืนขึ้นไม่ต้องบังคับว่าให้ยืนเลย ถึงในวินัยบัญญัติในพระพุทธสาสนาก็มีบังคับว่าเมื่อผู้จะสำแดงธรรมจะยืนสำแดงธรรมให้คนที่นั่งอยู่มิได้บ่วยไข้ไม่ได้ต้องให้คนฟังยืนขึ้นฟังธรรม แต่ในเมืองไทยเมืองเขมรเมืองลาวเหล่านี้ถือกิริยาคนสูงศักดิไว้ให้สูง คนต่ำบันดาศักดิต้องไว้กิริยาต่ำแก่ผู้มีบันดาศักดิสูง ถ้าผู้มีบันดาศักดิยืนก็ต้องนั่ง ถ้านั่งก็ต้องหมอบคลานการอย่างนี้ได้ยินว่าในดังกาเก่าแลเมืองทมิลก็ถือ เมื่อเจ้าแผ่นดินเสด็จออกไปที่ใด ๆ นอกเมืองนอกวัง ราษฎรที่พบเสด็จต้องพังพาบก้มศีศะราบกับแผ่นดินเงยหน้าขึ้นไม่ได้ เปนแต่พนมมือยกขึ้นไว้บนศีศะกว่าเจ้าแผ่นดินจะเสด็จล่วงไป ถ้าจะว่าถึงกิริยาต่าง ๆ ในการคำนับที่มีชื่อเรียกต่าง ๆ คือกราบพังพาบทั้งตัวดังว่านั้นเรียกว่ากราบสุงสุมารนิบาต แปลว่าล้มลงเปนจรเข้ แลเบญจางคประดิษฐ์กราบวางองค์ห้าลงถึงดินทั้งมือสองเท้าสองศีศะหนึ่ง แลกราบสามคาแลกุยอย่าง

ญวนแลจีนแลคุกเข่าคำนับอย่างชาวยุโรปแลอื่น ๆ แล้ว ก็มากมายหลายอย่าง

ที่จะว่าการตามที่ว่าไว้ในหนังสือที่ในพระพุทธสาสนา ในพระบาพี่มีอย่สี่อย่างตามชื่อ คืออภิวาท ๑ วันทนาการ ๑ นิปัจจนาการ ๑ อัญชลีกรรม ๑ เปนสำแดงกิริยาคำนับต่อหน้าผู้มีตัวประจักษ์เฉพาะ ยังอีกสองอย่าง คือนมการ ๑ นมัศการ ๑ สองอย่างนี้ว่าด้วยการ นับถือ เปนพระที่ยิ่งแล แสดง ความน้อมไปแด่พระนั้น ด้วยไตรทวาร คือกายวาจาจิตรจะหาที่ชี้อุทาหรณ์เยี่ยงอย่างของคำที่สำแดงชื่อ ๖ อย่าง คืออภิวาท วันทนาการ นิปัจจนาการ อัญชลีกรรม แลนมการ นมัศการนั้นก็ได้ เห็นอย่ชกชม คือ “ภควนตำ อภิวาเทตวา” ในที่นั้น ๆ แล “อภิวาทนสีลิสฺส” ที่เปนคาถาแลอื่น ๆ เปนอุทาหรณ์ของอภิวาท “ภควโต ปาเท สิรสา วนฺทามิ ฤๅ” “วนฺทติ” ในพระวินัยเรียกชื่อ “อวนฺทิโย ปุคฺคโล วนฺทิโย ปุคฺคโล” แลอื่น ๆ เปนอุทาหรณ์ของวันทนาการ ในพระบาพี่ว่า “ภควโต ปาเทสุ สิรสา นิปติตฺวา” แล “นิปฺปการำ กโรมิ” เปนอุทาหรณ์ของนิปัจจนาการ “เยน ภควา เตนญฺชลิมฺปณาเมตฺวา” ฤๅ “อญฺชลิมฺปคยฺห” ฤๅ “อญฺชลิโก” อฏฺฐาสิ แลในบทสวดมนต์ว่า “อญฺชลี กรณีโย” เหล่านี้เปนอุทาหรณ์ของอัญชลีกรรม “นโม ตสฺส ภควโต นมตฺถุ นโม เต ปุริสาชญฺญ” แลอื่น ๆ เปนอุทาหรณ์ของนมการ “นมสฺสนฺติ โคตมำ นมสฺสมาโน สมฺพุทฺธำ” แลอื่น ๆ เปนอุทาหรณ์ของนมัศการ ฯ ก็ในชื่ออาการ ๖ อย่างที่มาในบาพีนี้ คนทำ

อย่างไรจะเรียกว่าชื่อไรก็ไม่ได้ความชัด อภิวาทนั้นเห็นที่มาเปนกิริยา ที่เขาใช้ต่อหน้าแลทำแก่ผู้สูงศักดิ์ คือพระพุทธเจ้าแลพระสาวกผู้ใหญ่ แลพระเจ้าแผ่นดินแลมหาพราหมณ์ มีคำอรรถกถาบางอันแก้ว่า “อภิวาเทตฺวา สุขี โหติ วทาเปตฺวา” ก็มีบ้าง แต่ที่แก้ว่าอภิวาทนั้น ก็คือวันทนกิริยานั้นเองโดยมาก ถึงกระนั้นเห็นที่มาในบาฬีอภิวาทดูที่ เปนการอย่างสูงแลการต่อหน้า วันทนาการเปนการต่ำลงมา แลมักมีในคำสั่งฝากไหว้คำนับไปอภิวาท แลสงฆ์แลคณะก็ไม่ใคร่จะมี มีแต่วันทนาการแลอัญชลีกรรม จะชักอุทาหรณ์มาว่าให้เห็นได้แต่จะเพ้อมากนักไป ฯ อัญชลีนั้น อรรถกถาแก้ว่า “ทสนขสโมธานํ”

หมดฉบับเพียงเท่านี้

ฉบับที่ ๒

พระกระแสทรงแนะนำในการแผ่ไมตรีจิตรต่อเทพารักษ์

เมื่อถึงที่เทวดาอารักษ์ศาลเจ้าฤๅต้นไม้ใหญ่เขาใหญ่ ที่รังเกียจว่าเทวดาอารักษ์ศักดิ์สิทธิ์เปนที่กลัวแล้ว ให้ผันหน้าเข้าไปหา ยกมือขวาเอางานแล้ว ภาวนาว่า “ภวตุ จิตฺตุ ปรมสุขุ” แล้วจึงล่วงไปเถิด โบราณว่าเทวดาไม่ทำอันตรายเลย

ฉบับที่ ๓

พระราชหัตถเลขา (เข้าใจว่าถึงทูตไทยที่ไปประเทศอังกฤษ เมื่อปีมเสง พ, ศ, ๒๔๐๐)

(ตอนต้นฉบับขาด)

แต่ก่อนมาพระเจ้ากรุงสยามในแผ่นดินที่ล่วงไปแล้ว เคยทรงพระราชศรัทธา แต่งเครื่อง พระราชอุทิศเฉภาะเปนพุทธบูชาใน พระบรมทันตธาตุ ณมาลิกมาพก ในเสงขัณฑนครในสิงหพทวีปหลายครั้ง แต่ครั้งอำนาจเจ้าลังกาเก่ายังเปนไปอยู่นั้น ได้ทราบว่าข้างฝ่ายสยามพระเจ้าแผ่นดินก็ได้ทรงจัดแจงให้มีทูตานุทูตเชิญพระราชสาร แลคุมเครื่องมงคลราชบรรณาการออกไปทรงยินดี เจริญทางพระราชไมตรีแก่พระเจ้าแผ่นดินด้วย ฝ่ายพระสังฆราชก็ได้จัดแจงสมณสาสน์กับเครื่องไทยธรรมของฝากถึงพระสงฆ์ผู้ใหญ่ในสิงหพทวีปด้วย พร้อมกับเครื่องพระราชอุทิศสักการบูชาพระบรมทันตธาตุ

แลผู้ครองฝ่ายสิงหพทวีปที่เปนพวกเจ้าลังกาเก่า ก็ได้รับรองโดยทางพระราชไมตรี แลได้อนุเคราะห์นำทูตานุทูตให้ได้นมัสการพระทันตธาตุทำสักการบูชาในเวลาอันควร แลเมื่อทูตานุทูตกลับก็ได้มีพระราชสาสน์ตอบมาโดยทางพระราชไมตรีพร้อมกับสมณสาสน์ของพระสงฆ์ผู้ใหญ่ในสิงหพทวีป มาถึงพระสงฆราชาธิบดีในกรุงสยามด้วย

ครั้นมาเมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย แลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น แผ่นดินสิงหพทวีปทั้งสิ้นเปนของอังกฤษแล้ว ฝ่ายพระเจ้าแผ่นดินกรุงสยามก็ยังไม่ทรงทราบอย่างธรรมเนียมฝ่ายข้างอังกฤษถนัด เมื่อจะแต่งทูตานุทูตออกไปนมัสการพระทันตธาตุทำพุทธบูชาตามเคยโดยอย่างแต่ก่อน ก็ไม่ทรงทราบว่าผู้ครองฝ่ายอังกฤษจะชอบใจรับฤาไม่ ด้วยทราบว่าอังกฤษถือสาสนาอย่างอื่น พระทันตธาตุตกเปนแต่ของพระสงฆ์แลชาวเมืองที่ยังถือพระพุทธสาสนาอยู่ จึงได้ให้มีแต่สมณสาสน์ของสมเด็จพระสังฆราชไปถึงพระสงฆนายกในสิงหพทวีป แลหนังสือขุนนางพนักงานต่างประเทศนำไปถึงผู้ครองฝ่ายอังกฤษ พอให้ทราบว่าพระสงฆ์แลคฤหัสถ์ฝ่ายสยามออกไปนั้นเพื่อธุระเยี่ยมเยียนด้วยการพุทธสาสนาเท่านั้นดอก ไม่เกี่ยวข้องด้วยการแผ่นดินเลย

แลผู้ซึ่งออกไปนั้นก็ได้ไปถึงแลบูชาพระทันตธาตุสมพระราชประสงค์พระเจ้าแผ่นดินกรุงสยามทั้งสองครั้ง แต่ลำบากบ้างด้วยเหตุต่าง ๆ เพราะเปนแต่การรับรองของพระสงฆ์แลชาวเมืองสิงหพทวีปที่ยังถือพระพุทธสาสนาอยู่นั้น พวกนั้นเล่าก็ไม่ใคร่จะมีสามัคคีต่อกัน พวกหนึ่งจะพาไปทางหนึ่ง พวกอื่นจะพาไปทางอื่น ว่ากล่าวถุ้งเถียงแย่งกันไปเย่อกันมา พระผู้เปนใหญ่ในแผ่นดินไม่ได้รับรองแลบังคับบัญชาให้ไปในทางเดียวแลอย่างเดียว สิ่งของเครื่องที่ส่งออกไปเปนเครื่องพุทธบูชาแลไทยธรรมถวายพระสงฆ์นั้น ครั้นขึ้นบกแล้วก็มีผู้เกาะครอง

ยึดไว้ให้ต้องเสียภาษี เมื่อพวกสยามซึ่งไปนั้นกลับมา บางทีก็มี
หนังสือขุนนางผู้น้อยในผู้ครองข้างอังกฤษตอบมาบ้าง บางครั้งก็ไม่มี
ด้วยเหตุนี้ก็หาเปนเกียรติยศแก่กรุงสยามนักไม่ เปนแต่เห็นแก่
การกุศลในพระพุทธสาสนาซึ่งเคยประพฤติมา ก็จัดแจงออกไปพอ
เปนอันสำเร็จในการพระราชกุศลเท่านั้น ก็บัดนี้กรุงสยามได้รับความ
พระราชไมตรีอันสนิทด้วยพระเจ้ากรุงปริตตาเนีย ซึ่งเปนพระเจ้าแผ่น
ดินใหญ่ เปนเจ้าของเกาะสิงหพลังกาแล้ว แลพระเจ้าแผ่นดินกรุง
ไทยในแผ่นดินปัตยุบันนี้ ก็ยังหาได้แต่งเครื่องพระราชอุทิศพุทธบูชา
ให้ทูตสยามคุมออกไปนมัสการพระทันตธาตุไม่ พระเจ้าแผ่นดินกรุง
สยามบัดนี้ ก็มีพระราชประสงค์จะใคร่ประพฤติตามอย่างแผ่นดินที่ล่วง
แล้ว ถ้าแม้นจะแต่งทูตออกไป ถ้าผู้ครองข้าง.....
.....(ต้นฉบับขาด)..... .....

เมื่อครั้งพวกโปรตุเกศ Portuguese ได้ครองทวีปลังกาสิงหพอยู่ พระ
เจ้ากรุงหงษาวดี ที่เรียกว่าเจ้าหงษาลินดำบ้าง พระเจ้าทศทิศวิไชย
บ้าง ได้แต่งทูตไปขอซื้อพระทันตธาตุกับผู้ครองฝ่ายโปรตุเกศว่ากล่าว
ราคากันเปนเงิน ๓๓๓๐ ชั่ง ครั้นยอมกันแล้วพวกชาวลังกาที่รักษาพระ
ทันตธาตุอยู่จะเอาส่วนเงินให้มาก พวกผู้ครองข้างโปรตุเกศจะให้แต่
น้อยวิวาทกันขึ้น พวกลังกาจึงไปยุยงล่อลวงพวกทูตมอญว่าพระทันต
ธาตุนั้นมีฤทธิ์ พวกโปรตุเกศมาเอาไปว่าจะขายให้แก่มอญ ก็หนี
กลับมาหาพวกลังกาสิงหพ พวกลังกาสิงหพพบที่กองดอกไม้เอาไป

ห้องสมุดพุทธสมาคม
จังหวัดนครราชสีมา

เก็บซ่อนเสียแล้ว เห็นโปรตุเกศจะต้องเอางาช้างฤๅอะไรทำรูปแทน
ลวงขายให้ไปแก่มอญ มอญคงจะไม่ได้พระทันตธาตุที่แท้ไป ครั้งนั้น
พวกมอญที่เปนทูตไปก็ยังไม่ได้เห็นพระทันตธาตุ ไม่รู้จักถนัดว่าแท้
ไม่แท้ ครั้นได้พังดังนั้นก็เกิดสงไสยขึ้นมาเสียดายเงินอยู่ก็หาได้ซื้อมา
เมืองมอญไม่

ก็บัดนี้ตั้งแต่โปรตุเกศครองเมืองมา จนถึงแผ่นดินเกาะลังกา
สิงหพตกเปนของอังกฤษก็นานมากว่า ๓๐๐ ปีมาแล้ว คนชาวทวีป
สิงหลังกาก็กลายไปเข้ารีดศาสนาพระเยซูคริศต์เสียมากแล้ว คนที่ถือ
พระพุทธศาสนาอยู่ดังเดิมนั้นเบาบางไปแล้ว

ถ้าแม้น เลอรดกลาเรนดอน จะชักชวนให้ พวกชาวลังกายินดี ยอม
พร้อมกับผู้ครองข้างอังกฤษให้ขายพระทันตธาตุให้ผู้ครองข้างฝ่ายสยาม
ด้วยราคาคล้ายกับ ครั้งผู้ครอง ข้าง โปรตุเกศ จะขายแก่ พระเจ้าหงษาวดี
ครั้งโน้นได้ เห็นผู้ครองข้างไทยจะยินดีซื้อเอาไปไว้บูชา ด้วยบัดนี้
คนสยามที่เคยได้เห็นพระทันตธาตุจำได้ถนัดนั้นก็ยังมีตัวอยู่ แลผู้ที่นับ
ถือนั้นก็มีมาก ถ้าเลอรดกลาเรนดอนคิดอ่านให้สำเร็จ พระเจ้าแผ่นดิน
กรุงสยามเห็นจะทรงชอบคุณมาก แลคนว่าชาวสิงหพลังกาที่จะหวง
แหนพระทันตธาตุนั้นก็เข้าศาสนาพระเยซูเสียมากแล้ว พระทันตธาตุ
นั้นก็ไม่เปนของต้องการของอังกฤษดอก เห็นจะอยากได้เงินมากกว่า
จะหวงพระทันตธาตุไว้กระมัง

ว่ามาทั้งนี้ก็เป็นการว่าเล่นดอก ถ้ามีที่ว่าก็ว่าเป็นว่าเล่นเถิด

พระราชหัดถเลขา พระบาทสมเด็จ พระจอม เกล้าเจ้าอยู่หัว ฉบับนี้ ทรงด้วยเส้นดินสอไว้ในสมุดถือเผ้า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชประทานหอพระสมุดวชิรญาณ เมื่อวันที่ ๑๙ มีนาคม พ, ศ, ๒๔๖๓

พิเคราะห์เนื้อความตามพระราชหัดถเลขา เข้าใจว่าเป็นพระราชหัดถ์ไปรเวตถึงพระยามนตรีสุริยวงศ์ ชุ่ม ฤามิฉนั้นก็เจ้าหมื่นสรรพเพธภักดี เมื่อเป็นทูตไปเจริญทางพระราชไมตรีที่กรุงลอนดอน เมื่อปีมะเส็ง พ, ศ, ๒๔๐๐ แต่จะมีพระราชหัดถเลขาฉบับนี้ไป ฤาจะเป็นแต่ทรงร่างขึ้นแล้วมิได้มีไป อาจจะเป็นได้ทั้ง ๒ อย่าง

เนื้อเรื่องพระราชหัดถเลขานี้ ทรงปรารภว่าพวกชาวฝรั่งกาไม่นับถือพระทันตธาตุเหมือนแต่ก่อน บางทีจะซื้อได้อย่างครั้งพวกฝรั่งกาโปรตุเกศเคยจะขายแก่พระเจ้าหงษาสักครั้ง ๑ ให้พ่อค้าลองเดาดูที่รัฐ-บาลอังกฤษ

ฉบับที่ ๔

พระราชหัตถเลขา ถึงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

ปีมเมีย พ, ศ, ๒๔๐๑

ฉบับหมายเลข ๙๙

ลงวันที่ ๒๐ มิถุนายน ค, ศ, ๑๘๕๘

ฉันขึ้นไปถึงกรุงเก่า ได้นมัสการ พระแสนเมืองเชียงแตงแล้ว[๑] รูปพรรณเปนของเก่าโบราณหนักหนา แต่เหนชัดว่าอย่างเดียวกับพระแสนเมืองมหาชัย[๒] แน่แล้ว ของคนโบราณจะนับถือว่า พระแสนสององค์นี้ องค์ใดองค์หนึ่งจะเปนของเทวดาสร้าง ฤๅว่าเหมือนพระพุทธเจ้าแท้ แล้วจึ่งถ่ายอย่างกันข้างหนึ่งเปนแน่แล้ว แต่เมื่อดูสีทองแลชั้นเชิงลเอียดไป ดูที่เหนว่าพระแสนเมืองเชียงแตงจะเปนของเก่ากว่า สีทองที่พระเศียรแลพระภักตร์ เปนสีนากเนาวโลหะ เช่นกับพระอุมาภควดีเก่าในเทวสถาน ตมูกฤๅพระนาสิกก็ดูบวมมากเหมือนกันทีเดียว ที่พระองค์ พระหัตถ์ พระบาท นั้น สีทองเปนอย่างหนึ่ง ติดจะเจือทองเหลืองมากไป ที่ผ้าพาดนั้นเปนแผ่นเงินฝังทาบทับลง แต่ดูแน่นหนาอยู่ พระแสนองค์นี้ฉันถวายแล้ว โปรดทรงพระดำริห์ดูเถิด จะให้ไป

---

๑ พระแสนเมืองเชียงแตงเดี๋ยวนี้อยู่ที่ในพระอุโบสถวัดหงษ์.

๒ พระแสนเมืองมหาชัยเดี๋ยวนี้อยู่ที่พระวิหารวัดประทุมวัน.

เชิญลงมาเมื่อไร อย่างไร ก็ตามแต่จะโปรด

ยังมีพระที่มีชื่อ เอามาแต่เมืองเวียงจันทร์อีกสองพระองค์ พระอินทร์แปลง น่าตัก ๒ ศอกเศษ พระอรุณ น่าตักศอกเศษ พระสององค์นี้ องค์ที่ออกชื่อก่อน ฉันจะรับประทานไปไว้เปนพระประธานในพระอุโบสถวัดมหาพฤฒาราม วัดตะเคียนที่ให้ไปสร้างขึ้นไว้ใหม่[๑]

พระอรุณนั้นฉันคิดว่าจะเชิญลงมาไว้ในพระวิหารวัดอรุณ[๒] เพราะชื่อวัดกับชื่อพระต้องกัน สมควรแต่จะให้จัดแจงที่ฐานเสียให้เสร็จก่อน แล้วจึงจะเชิญลงมาต่อน่าน้ำ

ยังพระไม่มีชื่ออีกหลายพระองค์ องค์หนึ่งน่าตัก ๒ ศอกหย่อน แต่รูปพรรณนั้นเห็นชัดว่า ทำเอาอย่างพระแสนเมืองมหาชัย ไม่สู้ผิดนัก ทั้งลาดเลาพระภักตร์แลส่วนพระหัตถ์พระบาททุกอย่าง พระองค์นี้ ฉันคิดว่าจะเชิญไปไว้ที่ในพระวิหารหลวงที่พระพุทธบาท[๓] พระขัดสมาธิเพ็ชร์ใหญ่องค์หนึ่งฐานมีรูปสัตวต่าง ๆ ฉันคิดว่าจะเชิญมาไว้ในอุโบสถวัดเขมาภิรตาราม[๔] ยังอีกองค์หนึ่งหน้าตักศอกเศษ คล้ายพระแสน แต่ไม่สู้ชัดนักนั้น ฉันคิดว่าจะเชิญไปไว้ในพระอุโบสถวัดชัย

---

๑ พระอินทร์แปลงนั้น ภายหลังไม่เชิญลงมาวัดมหาพฤฒาราม เดี๋ยวนี้อยู่ในวิหารวัดเสนาศนาราม.

๒ พระอรุณนั้นเรียกกันเปนสามัญว่าพระแจ้ง เดี๋ยวนี้อยู่ในพระวิหารวัดอรุณ

๓ เดี๋ยวนี้ยังอยู่ในพระวิหารหลวงที่พระพุทธบาท.

๔ เดี๋ยวนี้ยังยอยู่ในพระอุโบสถวัดเขมา.

พฤกษ์มาลา

พระแสนเมืองเชียงแตงนั้นตามแต่จะโปรดเถิด ถ้าจะเชิญไปประดิษฐานไว้ที่วัดหงษ์ก็ดีอยู่ จะได้เปนคู่กับพระอรุณที่วัดอรุณ เหมือนดัง ๒ องค์ที่จะเชิญลงไปไว้ที่วัดชัยพฤกษ์มาลาแลวัดเขมาภิรตารามนั้น เปนพระเกียรติยศแลส่วนพระราชกุศล ถวายทูลกระหม่อมแลสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์

แต่ถ้าจะโปรดเอาพระแสนเชียงแตงไว้ในวังแล้ว ฉันจะถวายอิกองค์หนึ่ง หน้าตักศอกเศษ เปนทองสองสี่ เพื่อจะได้ไปไว้ที่วัดหงษ์แทน ตามแต่จะโปรด

เรือสติมเอมร "มีตออร์" ขึ้นไปก็ไม่ถึงกรุงเก่า ไปค้างติดตื้นอยู่ที่ปากคลองตะเคียน ต่อเวลา ๙ ทุ่ม (2 A. M.) น้ำขึ้นมากจึงจะกลับมาได้ ต้องหยั่งน้ำหาร่องมา พึ่งมาถึงเมื่อ ๙ โอคล็อก

ฉบับที่ ๕

พระราชหัตถเลขา ถึงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว บีวอก พ, ศ, ๒๔๐๓

ลงวันที่ ๒๓ ตุลาคม ค, ศ, ๑๘๖๐

ฉันมาจากกรุงเทพ ฯ เวลา ๔ ทุ่ม (10 P. M.) วันอิน ๕ ค่ำ (19th inst.,) มาถึงปากน้ำบ้านแหลม ๓ โมงเช้า (9 A. M.) ได้ขึ้นมาเดินที่ท่าบ้านใหม่ มาถึงที่ "นครเขา" (Mountainous Palace) นี้เวลาบ่าย ๒ โมง แต่หนต้ย หนปก[1] ไปเรือ "มหาพิชัยเทพ" ค้างน้ำอยู่ออกไม่ได้ในเวลากลางคืน ต่อเช้าโมงเศษ about 7 A. M. จึงไปได้ ไปถึงปากน้ำบ้านแหลมต่อบ่าย ๓ โมง ได้ลงเรือไฟทวนน้ำขึ้นมาถึงเมืองเพ็ชรบุรี มาขึ้นเดินบกที่ค่ายหลวง ทาง ๒๓ เส้น (About half of one mile) ถึงเขานี้เวลา ๒ ทุ่มเศษ About half past from 8 P. M. or before 9 P. M. about half an haur) ฉันได้จัดให้อยู่ที่มุขเพ็ชรภูมิไพโรจน์สบายดีแล้ว ครั้นวันอิน ๗ ค่ำเวลาบ่าย ฉันได้พาหนต้ย หนปก กับเจ้านายผู้หญิง ที่ไปด้วยนั้นเดินเลียบไปบนเขานี้

---

๑ พระองค์เจ้าหญิงดวงประภากับสุดาสวรรค์ พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า ฯ

จนถึงวัดพระนอนใหญ่ ฉันเข้าไปทอดพระกฐินอยู่ในพระอุโบสถ หนูตุ้ย หนูปุก กับพวกผู้หญิงที่ไปด้วยกัน เล่นเก็บดอกไม้อยู่ริมวิหารพระนอน เมื่อเวลานั้นแหวนทับทิมที่หนูปุกยอดหลุดตกหาย ท้าวสมศักดิ์ได้ป่าวร้องให้ช่วยกันหา สี่พายคนหนึ่งเที่ยวหาได้แล้ว แหวนนั้นว่ากันว่าเปนพระธำมรงค์สมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ หนูปุกได้ให้รางวัลแก่ผู้ได้นั้นแล้ว กฐินหนูตุ้ยหนูปุกก็ได้ทอดแล้ว ที่วัดบันไดอิฐแลวัดมหาธาตุ ฉันได้ให้โสมวดีแลหญิงประภัศร[1]ไปด้วย มาครั้งนี้เหนสนุกสบายดีอยู่ทั้งสองคน แลบ่าวไพร่ก็พร้อมเพรียงกัน

ตัวฉันได้ทอดกฐินสามพระอาราม แลในวัดมหาสมณารามที่ไปสร้างค้างอยู่นั้น ได้ถวายไตรจีวรทุกรูปทั้งอาราม แลได้ทำบุญถวายสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ ในวันสิ้นพระชนม์ของท่านด้วย

That is the first quarter or half waxing moon in the month of October. แล้วได้ทำบุญฉลองหอสาตราคมใหม่ในเขานี้ ได้เชิญพระไชยสำริดก้าไหล่กับพระหายโศกแห่มา แล้วตั้งไว้ในหอสาตราคมนั้นด้วย

เมื่อหนังสือฉบับก่อนเขียนแล้ว พระยาจ่าแสนบดีมาถึง กล่าวว่า ช้าง[2]หลวงเทพรจนาทำรูปมานั้นเขียนเอาสีเมื่อช้างเบื่อนผุ่นมา กลางทาง ไม่ได้ชำระจึงคล้ามมัวไป เมื่อช้างอยู่ในโรงที่โสธรนั้น

---

๑ พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ทั้ง ๒ พระองค์ ฯ

๒ ช้างเผือกตัวนี้ได้สมโภชที่เขาแก้ว แต่ล้มเสียก่อนมาถึงกรุงเทพ ฯ

ผิวขาวเปนเผือกแท้ที่เดียว (๑เสี่ยแต้มอยู่แต่เซอะซะเท่านั้น ด้วยหลวงไสหนักไป ไม่เข้าคุ้นเหมือน) ช้างเผือกเก่าเก่า พระยาจ่าแสนว่าถ้าถึงที่ประทับแล้วชำระออกไม่ดีเหมือนรูปที่หลวงเทพรจนาทำมาแล้วให้ลงอาญาจงนักเถิด คนที่ไปเห็นที่ยโสธรไม่มีใครสงไสยว่ามิใช่ช้างเผือกเลย.

---

๑ ความในวงต่อไปนี้ หนังสือผิดอยู่หลายแห่ง ด้วยต้นฉบับทรงเปนอักษรฝรั่ง ผู้แปลงเปนอักษรไทยเห็นจะอ่านไม่ถูก.

ฉบับที่ ๖

พระราชหัตถเลขา ถึงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

ปี

ปีระกา พ, ศ, ๒๔๐๔

ฉบับหมายเลข ๓๑

ลงวันที่ ๒๒ กุมภาพันธ์ ค, ศ, ๑๙๖๑

ฉันออกจากกรุงเทพ ฯ บางกอก มาวันขึ้น ๙ ค่ำ (17th inst.,) เวลา ๒ ทุ่ม (8 P. M.) ขึ้นมาถึงท่าเจ้าสนุก เวลาเช้าโมง ๑ กับ ๙ บาท (7 O'clock 48 m.) ได้ขึ้นเดินบกเวลาบ่ายโมง ๑ กับ ๕๐ มินิต มาถูกฝนที่บางโขมด เข้าหยุดอยู่ที่ศาลา สักชั่วโมง ๑ ครั้นพอเหือดแล้วออกเดินไปหน่อยหนึ่ง ฝนก็ลงอีก แต่ยังไม่ถึงศาลาบ่อโศกไหน ๆ ก็เปียกแล้ว เวลาก็จวนเย็นต้องเดินไปทั้งฝนจนเกือบถึงศาลาเจ้าเณรฝนจึ่งหาย แลเพราะที่นั้นฝนไม่ตก หนทางก็แห้งไปไม่เปนโคลนเหมือนแต่บางโขมดขึ้นมา ต่อไปถึงสระยอฝนตกอีก จนถึงวังท้ายพิกุล เดินทางมาครั้งนี้ถูกฝนต้องลำบากด้วยทางเปนโคลนบ้างฉันวิตกกลัวจะเกิดไข้เจ็บ แต่เดชะบุญ ครั้นมาถึงที่นี่แล้วฝนยังตกปรอยไปคืนหนึ่ง พอรุ่งก็สว่างกระจ่างแจ้ง มิลมว่าวลมอุตตรา พัดกล้าหนักทุกคืนมา หนาวจัด กลางคืน (ปรอท) ลงถึง ๖๒ บ้าง ๖๓ บ้าง

กลางวันคงเพียง ๙๐ บ้าง ๗๙-๗๙ บ้าง จนวันนี้ความไข้เจ็บก็ไม่มี คนมาอยู่ที่นี่ราว ๓๐๐๐ ไม่มีใครป่วยไข้อะไรเลย

การในพระพุทธบาทนั้น วันนี้ได้ยกยอดพระมณฑป แลบรรจุพระบรมธาตุในพระเจดีย์ ที่ฉันสร้างขึ้นบนลานพระพุทธบาทแล้วได้ยกยอด การเปนเสร็จแล้วได้ถวายผ้าไตรจีวรกับย่ามแก่พระสงฆ์ ๑๗ รูป ที่เปนแม่งานแลรักษาพระพุทธบาท ขอถวายพระราชกุศลมา

ฉันยังจะอยู่ทำบุญที่วัดถ้ำประทุน จะบรรจุพระบรมธาตุในพระเจดีย์ศิลาที่ถ้ำนี้อีกแห่งหนึ่งก่อน จึงจะเปนเสร็จในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ (24th inst.,) ต่อวันแรมค่ำหนึ่งฉันจะไปเขาแก้ว แล้วจะไปปฐวี

ช้างเผือกนั้นมาถึงเขาแก้วแล้วแต่เวลาวานนี้ (Yesterday noon) พ่อกลาง เจ้าพ้ามหามาลาได้ไปดูมาแล้ว ว่าไม่เปนช้างเผือกเอกเหมือนเขาว่าสี่ตัวเปนเผือกด่างดังพระวิสุทธิรัตน์กรินี แต่ขนหางขนตัวเหลืองคล้ายช้างเผือกเอก ๔ ช้าง เล็บก็บริสุทธิ์ แต่ตานั้นเหลืองมาก เปนสีน้ำผึ้ง ดังใบบอกก่อน ตานั้นต่ำกว่าตาพระวิมล แลพระวิสุทธิ์ พระมหาศรีเสวตร ทั้ง ๓ ช้าง บัดนี้ฉันได้ส่งรูปนั้นระบายสีที่หลวงเทพรจนาขึ้นไปถ่ายทำมากลางทางนั้น ลงมาถวายทอดพระเนตรด้วยแล้ว หลวงเทพรจนาคนนี้ เคยทำมาทุกช้าง เห็นเหมือนมากกว่าผู้อื่นทำอยู่

ฉันจัดได้สิ่งของ มีจำนวนมาในหางว่าวที่ใส่มาในนี้ ฝากมาถวายด้วย มอบให้นายจ่าห้าวยุทธการตำรวจ คือนายจันบุตรหม่อมแขก ข้าในสมเด็จพระศรีสุริเยนทร์นั้น ซึ่งเปนคนขึ้นไปวางตราที่เมืองสุวรรณ

ภูมิ์ ได้เห็นช้างมาหลายวัน นำความลงมาถวาย

ป, ล, ความที่กล่าวในหนังสือนี้ โปรดให้ท่านเสนาบดีที่ล่างทราบ

ด้วย ฉันหาได้เขียนฝากถึงท่านไม่

ฉบับที่ ๗

พระราชหัตถเลขา ถึงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

ปีกุญ พ, ศ, ๒๔๐๖

ฉบับหมายเลข ๔๒

ลงวันที่ ๓ มีนาคม ค, ศ, ๑๘๖๓

ฉันได้ยินว่า เวลาวานนี้ท่านรับสั่งว่า โกนจุก ฉันนึกว่ายังไม่ถึงฤกษ์ฉันเปนผู้ตัด เขาเกณฑ์ก็วิตกไปกลัวท่านจะขัดเคือง ตัวฉันก็เปนตัวโหร (Astrologer) การที่จริงก็เปนดังนี้ เมื่อเวลาเย็นวันนั้น เมื่อฉันจะกลับมา ฉันได้ถามกรมหมื่นบวรวิชัยชาญว่ากำหนดฤกษ์เท่าไร บอกว่าโมง ๑ กับ ๓ บาท (ตรงนี้กระดาษขาดหนังสือไม่ได้ความ ๓ บรรทัด) แล้ว ๔๐ มินิต อาทิตย์อยู่ราษีกุมภ์องษา ๒๐ แล้ว ลักษณ์ก็เข้าราษีมีน อาทิตย์ตัวกาลกิณีวันเปนพินาศ ศุกร เปนมหาอุด กุมลักษณ์ เส็งเสาร์ (Saturn) เปนศรีวัน ไม่สู้ชอบกลอยู่แต่ตัวประหัศ (Jupiter) ตกราษี ๙ ไปสั่งว่าโมง ๓ บาทนั้นเห็นเขาจะคิดให้ได้มหาอุด ตรงลักษณ์กระมัง เมื่อไปนั่งคอยฤกษ์อยู่ ฉันดูนาฬิกาพกของฉัน เห็นเวลา $7^{h}\ 13^{m}$ แล้ว ท่านยังไม่เสด็จจึงให้เขามาทูลเตือน ครั้นเห็นท่านเสด็จแล้ว ตรัสอยู่กับพ่อกลาง ฉันเห็นนาฬิกา

ได้ ๗^{h} ๑๘^{m} แล้ว ก็ตัดตามฤกษ์ซึ่งกรมบวรวิชัยชาญบอกไว้ควรมิควร สุดแต่จะโปรด แลสั่งฉันไปตัดจุก เช้าในยามจันทร์ก่อน ยังไม่ถึงยามเสาร์ (Saturn) นั้น ไม่ผิดอยู่แก่ฉัน ด้วยไม่ทราบเลยว่าเปนยามกาลกิณีชัดของผู้ต้องโกนจุก เปนเพราะผู้ให้ฤกษ์ไม่ดีเอง

ฉันมีตำราอยู่อย่างหนึ่งว่า สำหรับแก้ผู้ที่ถูกโกนฤกษ์ไม่ดี ท่านให้ตักน้ำที่สอาด ในเวลาที่เปนมงคลตั้งบีดไว้แล้ว หาดอกไม้หอม ๙ อย่างมาใส่โถบีดไว้ แล้วคำนวณหาเวลาที่มี ลักษณ์ จันทร์ พระเคราะห์เปนกาลา ชาดีในวันหนึ่ง ได้เวลานั้นแล้ว เบิดน้ำตั้งกลางแจ้ง เอาดอกไม้ ๙ อย่างใส่อบลงแล้ว จุดธูปเทียนบูชา ๙ เล่ม ๙ ดอก รอไว้จนเกือบสิ้นเวลาลักษณ์ดี แล้วเบิดไว้ อนึ่งให้เขียนดวงกาลชาดีดีนั้น ลงในกระดานชนวน แล้วล้างลงในน้ำนั้นให้ทันเวลาดีก่อนแต่บีดน้ำนั้นด้วย แล้วหาฤกษ์ดีอีกเวลาหนึ่ง ถึงเวลานั้น ให้เขียนดวงชาดาเวลาดีล้างลงในน้ำนั้นอีก แล้วเอาน้ำรดตัวคนที่ถูกทำการฤกษ์ไม่ดีผ่อนโทษนั้น ท่านว่ากลับเปนดีไป ตำรานี้เรียกว่ากลับชาดา

ฉบับที่ ๙

พระราชหัตถเลขา ถึงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

ปีกุญ พ,ศ, ๒๔๐๖

ฉบับหมายเลข ๒๐๔

(ไม่มีวัน)

ฉันออกมาจากกรุงเทพ ฯ วันอ้ิน ๑๓ ค่ำ (27th inst.,) มาเที่ยวทอดสมออยู่ที่นั่นบ้างที่นี่บ้างตามสบาย ได้อ้ินเที่ยวบนบกแต่ที่สามร้อยยอดแห่งเดียว มาครั้งนี้ก็สบายดี ไม่ถูกคลื่นลมอะไรเลย น้ำทเลเรียบเหมือนน้ำแม่น้ำ คนที่มาด้วยกันก็ดีอยู่หมดทั้งเด็กใหญ่หญิงชาย หญิงวรภักตร์ลูกของท่านก็สบายดีอยู่ เมื่อเวลาวานนี้ (Yesterday) ฉันฝากคุณศรีสุริยวงศ์ ให้พาอ้ินไปบนเมืองนครกับบุตรฉันหลายคน ให้ไปนมัสการที่พระมหาธาตุเจดีย์กลับลงมาเมื่อคืนแล้ว โปรดแจ้งความให้มารดาแลพระยามณเฑียรบาลทราบด้วย เกลือกเขาจะวิตกไปตามใจคนเก่า ๆ กลัวทเลแลที่ว่าเมืองนครเปนทางไกลกันดาร ฯ ล ฯ

จะหาอะไรฝากมาก็ไม่มี พวกหัวเมืองเอาของมาส่งบ้าง คนที่

ไปด้วยชิงกันกินเสี่ยหมด ฉันได้ผลจันทน์เทศแช่อิ่ม ๔ ขวด กับทุเรียนกวน ๒ มัดฝากมาถวาย.

ป,ถ, พระองค์เจ้าปทัมราช[๑] ประชวรโรคเช่นเจ้าพระยานครลำบากนัก ท่านอุส่าห์เสด็จลงมาหาฉันถึงทเล มาขอให้รับเสด็จกลับมากรุงเทพ ฯ ด้วยแลจะพาป้านุ้ย[๒] เข้ามาด้วย โปรดให้พระองค์เจ้าดวงจันทร์ พระองค์อรุณ ฯลฯ ทราบข่าวด้วย ถ้าตำหนักเก่าของท่านที่พระราชวังบวรนั้น โปรดให้ผู้อื่นอยู่เสียแล้ว ฉันจะรับประทานรับเสด็จไว้ที่ล่างก็ได้ ส่งสารทั้ง พิการ ชรา.

---

๑ พระราชธิดาในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท รัชกาลที่ ๑.

๒ เจ้าจอมมารดาน้อย ธิดาเจ้าพระยานคร พัด เป็นเจ้าจอมมารดา ของพระองค์เจ้าปทัมราช.

ฉบับที่ ๗

พระราชหัตถเลขา ถึงกรมหมื่นบวรวิไชยชาญ

ปีกุญ พ,ศ, ๒๔๐๖

จดหมายข้าพเจ้า ขอหาฤๅแก่กรมหมื่นบวรวิไชยชาญ แลพระยามณฑียรบาล ขอให้คิดอ่านแนะนำสั่งสอนข้าพเจ้า การสมควรอย่างไรจะทำตาม ข้าพเจ้าคิดการไปคนเดียวก็ผิด ๆ ถูก ๆ ไปไม่พ้นคนเปนอันมากติเตียน เพราะตัวข้าพเจ้าเปนคนซื่อเม็ดไพรแง่งอนไม่มีคิดการไม่รอบคอบไปทั่วถึงจึงถูกครหาติเตียนบ้าง ขอรับประทานโทษเสียเถิด ข้าพเจ้าได้ยินคนข้างน่าบ้างข้างในบ้างพูดกันว่า เมื่องานโสกันต์แห่ในพระบรมมหาราชวังนี้ แต่ก่อนเคยมีพลับพลาปลูกเปนที่ประทับรับเสด็จกรมพระราชวัง ก็เมื่อครั้งงานโกนจุกยิ่งเยาวลักษณ์เมื่อปีหลัง ข้าพเจ้าไม่ได้สั่งให้ปลูกพลับพลารับเสด็จวังน่า ๆ ท่านทรงเห็นว่าไม่มีที่สมควรจะประทับ จึงต้องบอกประชวรเสียไม่ได้เสด็จมา อนึ่งว่าเมื่อการศพแม่เพอย[๑] ข้าพเจ้าไปปลูกเมรุรุกขึ้นไปใกล้วังน่านัก จนไม่มีท้องสนามพลับพลาพระบวรราชวัง ไม่มีที่ตั้งพลับ

---

๑ คือสมเด็จพระเทพศรินทราบรมราชินี.

พลา ไม่มีที่ประทับ จึงต้องบอกประชวรเสียทั้งงาน เปนแต่ให้ลูกเต้าท่านแลข้าราชการมาช่วย การที่เปนดังนี้เชายกโทษว่าข้าพเจ้าไม่คิดอ่านจัดการให้เปนพระเกียรติยศสมควรท่านจึงเสด็จไม่ได้

ในเรื่องการโกนจุกนั้นการแต่หลังข้าพเจ้าก็จำได้อยู่ไม่ลืม ครั้งลงสรงแลโสกันต์ข้าพเจ้าเมื่อปีระกาเบญจศก แลปีชวดอัฐศก[๒] แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยนั้น มีพลับพลายาวปลูกต่อโรงนาพิกามาข้างตวันตก ที่ตรงศาลาโรงทองอยู่ทุกวันนี้ ครั้งนั้นเปนที่ว่างอยู่โรงทองไม่มี ช่างทองไปทำการอยู่ที่ศาลาแนวทิมดาบน่าพระมหาปราสาทดอก พลับพลานั้นยกพื้นสูงข้างด้านโรงนาพิกา กรมพระราชวังเสด็จประทับ แลพลับพลามีมุขยาวข้างตวันตกเจ้านายนั่งดูแห่ แต่พระเจ้าอยู่หัวในพระบรมมหาราชวังนั้นท่านไม่เสด็จขึ้นพลับพลา ท่านเสด็จประทับอยู่ที่เกยคอยรับข้าพเจ้า แล้วเสด็จตามขึ้นไปบนพระมหาปราสาท แล้วเสด็จกลับลงมาคอยส่ง ครั้นแห่กลับแล้วก็เสด็จลงพระราชยานมาขึ้นข้างในคอยรับข้าพเจ้าทางเกยข้างในที่เดียว ไม่ได้ขึ้นพลับพลา วันใดไม่ได้รับเสด็จออกรับส่งที่เกย ก็มีพระราชโองการให้เชิญเสด็จกรมพระราชวังเสด็จมาส่งแทนเสด็จ ที่เกยพระมหาปราสาทนั้นอยู่ในกั้นเปนข้างใน แต่ข้างในจืด ๆ ไม่มีเจ้าจอมมากีดขวางดอก มีแต่คุณพระญาติวงศ์มารับยุดมือข้าพเจ้าบ้าง แล

---

๒ ปีระกา พ,ศ, ๒๓๕๖ ปีชวด พ,ศ, ๒๓๕๘.

หม่อมราชนิกูลมิใช่เจ้าจอมมาล้างเท้าข้าพเจ้า แลเดินตามข้าพเจ้าบ้างเหมือนอย่างครั้งนี้แล

แต่เมื่อการโสกันต์เมื่อปีมะโรงโทศก[๑] แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยนั้น กรมพระราชวังไม่มีแล้ว พลับพลาหาได้ตั้งไม่ เจ้านายมาดูอยู่ทิมดาบตำรวจซ้ายอย่างครั้งนี้

เมื่อโสกันต์แม่โสมนัส[๒]นั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ท่านไม่เสด็จรับส่งเองทีเดียว ท่านรับสั่งให้กรมวงศา[๓]รับส่งทุกวัน ครั้งนั้นมีพลับพลายกตั้งบนชลาพระมหาปราสาทริมกำแพงแก้ว ท่านเสด็จทอดพระเนตรอยู่บนพลับพลา ครั้งงานนั้นกรมพระราชวังไม่มี

ก็เมื่องานยิ่งเยาวลักษณ์[๔]นั้น ข้าพเจ้าได้นึกแล้วว่าจะทำอย่างไรดี จึงคิดว่าที่พลับพลาเก่านั้นเปนโรงทองก่ออิฐหลังคามุงกระเบื้องแล้วจะรื้อทำพลับพลาก็จะยากไป ครั้นจะทำพลับพลารุกถนนออกมาหนทางก็จะแคบไป ครั้นจะข้ามมาปลูกข้างสนามที่ว่างพลับพลายาวอย่างนั้นก็จะบังตาข้าพเจ้าเสียไม่เห็นแห่ ครั้นจะมานั่งพลับพลาเสียเหมือนอย่างพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า ฯ จะให้แต่เจ้าฟ้ามหามาลา[๕]

---

๑ คราวโสกันต์พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ปีมะโรง พ,ศ, ๒๓๖๓.

๒ คือสมเด็จพระนางโสมนัส.

๓ คือ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ยังเปนกรมหมื่น.

๔ พระเจ้าลูกเธอพระองค์แรกที่โสกันต์ในรัชกาลที่ ๔

๕ คือ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์.

ไปรับส่งที่เกย ก็มีผู้กล่าวว่าแม่โสมนัศก็ดี พระองค์เจ้าน้อยแลอื่น ก็ดี ที่มีโสกันต์แห่ในพระเจ้าอยู่หัวไม่ได้เสด็จรับสั่งเองจึงไม่เปนมงคล ตายเร็วไป เจ้านายที่พระเจ้าอยู่หัวทรงรับทรงส่งเองนั้นอยู่ยั้งยืนยืดยาว เหมือนเจ้าพากุณฑลแลตัวข้าพเจ้า แลวงนาบดนนนแล ดวยเหตุนี้ ข้าพเจ้าจะต้องรับส่งบุตรข้าพเจ้าเองให้สิ้นวิตกอย่างนั้น

อนึ่งถ้าปลูกพลับพลาที่นั้น สนามก็จะแคบไปเสียวกระบวนยาก แลเครื่องเล่นก็จะต้องยกออกไปเสียข้างนอกหมด

อนึ่งครั้งก่อนโน้นศาลาทั้งสองข้างเกยก็ไม่มี บัดนี้ศาลาขึ้นที่ ก็แคบเข้า อนึ่งในที่ห่างกลางต้นไม้เขาไกรลาศเก่าก็มีกรงนกใหญ่ มีเกงขึ้นทั้งสี่ด้านการแลกระบวนก็พอจุสนามอยู่แล้ว ครั้นจะให้ปลูกพลับพลาที่ประทับพระบวรราชวังแลเปนที่นั่งเจ้านาย แลดาดใบเปนที่นั่งชุนนางขึ้นก็อัดแอคับแคบสนามนักไป ข้าพเจ้าจึงคิดว่าในงานก่อนนั้นถ้าวังน่าเสด็จลงมาก็จะเชิญเสด็จขึ้นไปประทับบนอาภรณ์พิโมกข์ ปราสาทแห่งเดียวกับข้าพเจ้า จะได้ดูแห่ด้วยกันพูดจาไถ่ถามกันถึงการเก่า ๆ สบาย ๆ ดีกว่า ไม่มีพลับพลาอยู่ต่างหาก จะรังเกียจว่าใกล้ข้างในฤๅข้างในนั้นก็เช่นว่ามีแต่ แม่แช แม่ปุก แม่อรุณน้องคุณศรีสุริยวงศ์[๑] มาคอยรับจงลงที่จะโกนจุกไป ข้างในนั้นก็ไม่มีใครมาที่ปราสาทนั้น ถึงเมื่อข้าพเจ้าไปทนนมหาดเล็กก็ใช้อยู่ หลังปราสาท

---

๑ คือ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ยังเปนเจ้าพระยา น้อง ๓ คนนั้นเปนเจ้าคุณ

ก็ผูกม่านไม่แลเห็นเข้าไปข้างใน เมื่อท่านจะเสด็จทอดพระเนตรบน
อาภรณ์พิโมกข์ปราสาทดังนี้ ก็เห็นว่าสมควรนักด้วยพร้อมกับข้าพเจ้า
ก็จะได้พูดถึงการเก่า ๆ สบาย ๆ แลการก็จะได้เหมือนครั้งโกนจุกกรม
หมื่นบวรวิไชยชาญแลหญิงปุก[๑]นั้น ข้าพเจ้าก็ขึ้นไปดูแห่อยู่ที่บนพระ
ที่นั่งคชกรรม์ประเวศน่าพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ไม่ได้ร้องหาพลับพลา

อนึ่งถ้าท่านไม่โปรดที่อาภรณ์พิโมกข์ปราสาท เพราะมหาดเล็ก
ตำรวจข้าราชการที่ตามเสด็จมาจะไม่ได้ ตามเสด็จใช้สอยอยู่ใกล้พร้อม
ก็ยังเห็นว่าเก๋งสำราญมุขมาตยาด้านเหนือกรงนก ฤๅเก๋งสมมุติเทพย
สถานก็ควรเปนที่ประทับแทนพลับพลาทอดพระเนตรแห่ได้ การที่คิด
ดังนี้ก็ได้บอกแก่ตุ้ยไป แลได้สั่งกรมวังตำรวจให้คอยทอดที่ถวายที่
เก๋งสำราญมุขมาตยาให้สมควรแทนพลับพลา การที่ไม่ได้ปลูกพลับ
พลาตามเคยอย่างแต่ก่อนนั้น ด้วยว่าพลับพลาเปนของสดของเถื่อน
เมื่ออาภรณ์พิโมกข์ปราสาทแลเก๋งเปนของดีกว่าพลับพลา มีสำหรับวัง
สำหรับ (รับ) เสด็จอยู่จึงไม่ได้ทำตามอย่างที่เคย ก็คำที่โจทกันดังว่า
แต่ก่อนนั้นต้นความจะมาแต่ข้าราชการในพระบวรราชวังว่าก่อน ฤๅจะ
มาแต่ราษฎรอย่างไรไม่ทราบเลยจงยกไว้ ถ้าเห็นพลับพลาเปนของ
ต้องประสงค์เปนพระเกียรติยศให้ได้ก็จะรับทำได้แต่เพียงพลับพลายก
จะทำให้ญ่าวก็จะคับคั่งที่สนาม ถ้าจะควรทำแล้วจะทำที่ไหนจะดี
ทำอย่างไรท่านจึงจะโปรดจะชอบพระไทย ก็ช่วยแนะนำให้จะได้ให้

---

๑ คือ พระองค์เจ้าสุดาสวรรค์

เขาทำเสี่ยเร็ว ๆ ให้ทันการ

ฤๅอย่างหนึ่งถ้าเห็นว่าชั้นในคับแคบ แล้วจะให้ทำชั้นกลางหว่างโรงบี่นตรงข้างโรงลครวัดพระแก้วมาข้างตวันตกริมถนนก็ได้ ถึงกระนั้นจะทำพลับพลายาวอย่างเก่าก็ไม่ต้องการ ด้วยเจ้านายทั้งปวงเธอเคยดูอยู่ข้างในแล้วก็เห็นจะมาอยู่ตามเดิม ถ้าเสด็จประทับทอดพระเนตรชั้นนอกก็เห็นจะมีเจ้านายเล็ก ๆ ที่ตามเสด็จมา พลับพลาก็จะพอดอกเปนแต่ดาดใบออกมากว้าง ๆ ก็ได้ ให้พอข้าราชการที่ตามเสด็จ ถ้าเสด็จประทับชั้นกลางก็จะดีอยู่อย่างหนึ่งกระมัง จะได้ทอดพระเนตรแห่ตลอดกระบวนแต่ต้นจนปลาย ทหารที่ตามเสด็จมาจะได้ยืนล้อมวงเปนพระเกียรติยศ ต่อแห่เข้ามาแล้วจึงเสด็จเข้ามาพบกับข้าพเจ้าเมื่อเวลาพังสวดตัดจุกรดน้ำทำขวัญที่เดียวก็ได้ การควรอย่างไรก็ให้แนะนัดมาตรง ๆ อย่าเปนชั้นเปนเชิง จะใคร่ประพฤติให้ต้องพระอัธยาไศรย แลไม่ให้คนติเตียนว่าคิดอ่านการงานไม่รอบคอบเท่านั้นแล

ถ้ามีการโสกันต์ที่บนเมื่อใด ถ้าข้าพเจ้าไม่บ่วยไข้จริง ๆ แล้วคงจะขึ้นไปโดยสุจริต ถ้าไปก็จะไม่ต้องการพลับพลาเลย ปราสาทใหม่คชกรรม์ประเวศนั้น สมควรแก่ข้าพเจ้าอยู่แล้วจะนั่งที่นั้น เช่นเคยมาแต่ครั้งก่อน อย่าต้องปลูกพลับพลาเลยไม่ต้องการ ถึงการครั้งวังน่าแผ่นดินพระพุทธเลิศหล้า ฯ โสกันต์กรมหมื่นกระษัตริย์ศรีศักดิเดชแลพระองค์เจ้าน้อยก็ไม่ได้มีพลับพลารับเสด็จวังหลวง เมื่อที่ล่างเสด็จขึ้นไปก็เสด็จเข้าในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ทอดพระเนตรแห่ทางพระ

แกลทั้งสองพระองค์ด้วยกัน ข้าพเจ้าจำได้แน่ แลเมื่อการศพแม่โสม
นัศแลแม่เพอยทั้งสองครั้งนั้น ข้าพเจ้าคิดว่าแม่โสมนัศแลแม่เพอย
เปนแต่เจ้าเด็กน้อยแปลงมาเปนพระองค์เจ้า แลเมื่อตายลงได้ทำศพ
ที่ท้องสนามเพราะเปนเมียข้าพเจ้า ๆ เปนเจ้าภาพผู้เดียวทำการงานมาก
ไป เพราะถูกฝรั่งอังกฤษยกยอว่าเปนกวิน ๆ แม่โสมนัศแม่เพอยเปน
ผู้หญิงสาวมีผัวคือข้าพเจ้าเปนเจ้าภาพผู้เดียวจึงควร ไม่เปนอย่างพระ
บรมศพพระเจ้าอยู่หัวสามพระองค์ที่ล่วงแล้ว แลพระศพกรมสมเด็จ
พระปรมานุชิต ศพพระสังฆราช พระศพกรมสมเด็จพระเดชาดิศร
แลอื่น ๆ ซึ่งเปนเจ้าใหญ่นายโตเปนที่นับถือกลางวังหลวงวังน่าด้วยกัน
การพระศพเช่นนั้นควรมีพลับพลา มีสนามมวย สนามม้าสองด้าน สองน่า
ก็การศพแม่โสมนัศแม่เพอยนั้น ถึงทำมากก็เปนการของข้าพเจ้าฝ่าย
เดียวจึงควรจะงามคิดดูเถิด

อนึ่งการก็เคยมา เมื่อครั้งศพกรมหมื่นสนิทนเรนทร์ พระองค์
เจ้ากัณฐาแลศพคุณปราสาท คุณตามี พระนายศรีเอียม พลับพลา
แลสนามก็เปนพลับพลาเดียวสนามเดียว เหมือนศพทำที่ป่าช้าวัดต่าง ๆ
ก็มีพลับพลาเดียวสนามเดียวเปนการน้อยฉันใด ข้าพเจ้ารักว่าศพแม่
โสมนัศแม่เพอยควรจะมีพลับพลาเดียวสนามเดียวดังศพคุณปราสาทนั้น
จึงจะงาม ในงานศพแม่โสมนัศแม่เพอยไม่มีพลับพลาสนามข้างบนนั้น
ข้าพเจ้า เข้าใจว่าเปน พระเกียรติยศ ข้างบนไม่ เปนเกียรติยศ แก่ข้าพเจ้า
เพราะผู้ตายไม่เปนที่คำนับกลางวังหลวงวังน่าเสมอกัน ดังกรมสมเด็จ

พระปรมานุชิต กรมสมเด็จพระเดชาดิศร กรมหมื่นสุรินทรรักษ์ พระสังฆราช แลอื่น ๆ นั้นเลย การเปนแต่การศพเมียข้าพเจ้า วังน่าควรแต่จะเสด็จสมทบช่วยบังสกุลแลประทานเพลิง ถ้าการเปนศพเจ้านายใหญ่ ๆ เปนกลาง ๆ เปนที่นับถือเสมอกันเท่ากันแล้วเปนสองสนามก็ควร

อนึ่งเพราะปากราษฎรฦๅเล่ากันแต่ก่อน การพระศพการศพที่ท้องสนามทุก ๆ งาน ตั้งแต่แผ่นดินก่อน ๆ มาจนแผ่นดินปัจจุบันนี้ว่าวันชักเขาจะเอาวันเผาจะเล่นนั้นได้ช่องได้โอกาส ก็การที่ว่านี้ก็เปนแต่ว่ากันนั้นแล แต่รำพึงไปถึงการหลัง ๆ มา การศพที่ท้องสนามก็เคยมีมาหลายครั้ง นับครั้งดูก็เห็นประจักษ์ว่าการที่มีแต่สนามเดียวนั้นมากกว่าสองสนาม

แลการแต่โบราณกรุงเก่าสืบมา ในการศพทุกครั้งคำที่ฦๅกันว่า วันชักเขาจะเอาวันเผาแลจะเล่นดังนี้มีแทบทุกงาน แต่เมื่องานมีขึ้นก็ไม่มีใครเอาใครเล่นสักงานหนึ่งเลย ครั้งแผ่นดินเจ้าตากสินก็มีการศพหลายครั้งที่ท้องนาทเลตมบ้าง ที่วัดบางยี่เรือบ้าง เจ้าตากก็มีแต่ตัวไม่ได้มีสองสนามเลย เจ้าตากนั้นขุนนางแลราษฎรก็ชังมากกว่าข้าพเจ้าสัก ๑๐๐ เท่า ถึงกระนั้นในการศพเหล่านั้น วันชักก็ไม่มีใครเอา วันเผาก็ไม่มีใครเล่น พระยาสรรค์มาเอามาเล่นเจ้าตากเมื่อเวลาตะแก่นอนอยู่ในวังไม่มีการศพเมรุอะไรไม่ใช่ฤๅ

(พระราชหัดถเลขา ในต้นฉบับเปนร่างหมดความเพียงนี้ จึง

สงไสยว่าจะเปนแต่ทรงร่างหาได้มีไปไม่ เรื่องต่อไปเปนพระบรมราชาธิบายเรื่องวัดหงษ์ เห็นจะทรงร่างสำหรับประกาศแต่อยู่ในต้นฉบับอันเดียวกัน)

พระบรมราชาธิบายเรื่องวัดหงษ์

วัดหงษ์รัตนารามนี้ ชื่อที่วัดเดิมเปนของโบราณมีมานานสำหรับเมืองธนบุรี คำคนแก่เก่า ๆ เปนอันมากเรียกว่าวัดเจ้าชรัวหงษ์ แลว่ากันว่าจีนเจ๊สัวมั่งมีบ้านอยู่กุฎีจีนสร้างไว้ แต่ในครั้งโน้นจีนที่มั่งมีคนเรียกว่า เจ้าชรัว ครั้นมาเมื่อกรุงธนบุรี พระสงฆ์ผู้รู้หลักนักปราชญ์มาอยู่มาก ผู้ที่มีอุสาหเล่าเรียนก็เข้าไปอยู่มาก เจ้าแผ่นดินกรุงธนบุรีจึงขยายภูมิวัดออกไปให้ใหญ่ แล้วสร้างโรงพระอุโบสถใหญ่ตรงน่าพระอุโบสถเก่า แล้วสร้างโรงธรรมหันหน้าเข้าหาพระอุโบสถใหม่สัณฐานใหญ่เท่ากันทั้งสองหลังตั้งอยู่อย่างนั้น นานมาจนถึงเวลาแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เปนที่สามในพระบรมราชวงศ์อันนี้ เมื่อนั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงสร้างปฏิสังขรณ์วัดจอมทองขึ้น ได้พระราชทานนามแต่ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย เปนแผ่นดินที่ ๒ ว่าวัดราชโอรสวาราม ครั้นเมื่อถึงแผ่นดินที่ ๓ ได้ทรงสร้างให้เปนพระอารามใหญ่ แลดำรัสว่าเปนพระอารามหลวงเดิม สำหรับเปนพระเกียรติยศในแผ่นดินนั้น แล้วทรงพระราชดำริห์จะแสดงพระเกียรติยศพระบารมีให้ปรากฏแก่โลกไปนั้น ว่าทรง

พระราชศรัทธาอุปถัมภนาการแก่พระบรมพุทธศาสนามากมาย คือได้ทรงสร้างวัดราชโอรสวาราม เปนพระอารามหลวงเดิมลงไว้ในปลายคลองนั้นแล้ว วัดอื่น ๆ ในคลองนั้นที่เปนของเก่าชำรุดทรุดโทรมมาแต่ก่อน ได้ทรงบริจาคพระราชทรัพย์ให้ปฏิสังขรณ์ให้เปนพระอารามใหม่ทุกพระอารามจนตลอดคลองไป แต่ลางพระอารามก็ทรงมอบให้ข้าราชการฝ่ายน่าฝ่ายในที่มีศรัทธาเปนเจ้าของ พระราชทานพระราชทรัพย์เพิ่มเติมช่วยบ้าง แลการช่างที่เหลือกำลังเจ้าของ ก็โปรดให้ทำเปนของหลวง ลางอารามก็ปฏิสังขรณ์เปนการหลวงทั้งสิ้น

ก็วัดหงษ์นี้ มีเรื่อนพระอุโบสถแลการเปรียญเปนของเก่าเปนของใหญ่ ใช้เสาแลผนังหลังคาเปนอย่างโบราณ จึงได้ทรงชักชวนสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ กับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังเปนเจ้าฟ้าอิศเรศรังสรรค์อยู่นั้น โดยพระราชปฏิสันถารว่าสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ มีพระชนมายุเจริญมากถึง ๖๐ ปีเศษแล้ว ไปทรงสร้างวัดเขมาภิรตารามอยู่ไกล ไม่ได้ทอดพระเนตรเปนอปราปรเจตนาเนื่อง ๆ เลย ถ้าทรงสร้างวัดหงษ์เปนวัดใกล้วังจะเปนที่เจริญพระราชศรัทธามาก สมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์รับพระราชโองการว่าจะทำตามรับสั่ง แล้วจึงมาทรงกะเกณฑ์ให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปทรงรื้อพระอุโบสถเก่า มาปลูกแปลงเปนพระวิหารที่หลังพระอุโบสถใหญ่ แลเกณฑ์พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวให้รื้อโรงธรรมน่าพระอุโบสถนั้นไปแล้ว ทำเปนโรงธรรม

เปนติกใหญ่ลงมาที่ใส่ (ถม) ใหม่ซึ่งโรงธรรมตั้งอยู่ในบัดนี้ แต่ในกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ทรงทำพระอุโบสถ เมื่อกะเกณฑ์ลงดังนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าน่าที่ซึ่งทรงกะเกณฑ์มาให้ช่วยทำพระวิหารนั้นเปนของเล็กเหมือนเรือน้อยห้อยท้ายเรือใหญ่ อยู่นานไปใครไม่รู้เรื่องความพระราชพงศาวดารเปนการที่แท้ก็จะเข้าใจปรวนแปรว่าไปอย่างอื่นเปนที่เสียพระเกียรติยศไป ไหน ๆ เกิดมาเปนชายชีวิตรยังไม่ทำลาย ไม่ควรจะประมาทดูหมิ่นกัน เพราะเหตุนั้นจึงได้รับสั่งห้ามเสียไม่รับทำด้วย ไม่ได้ให้ข้าในกรมไปช่วย ไม่ยอมให้ไว้พระนามในพระอารามวัดหงษ์นี้เลย แต่ได้ทรงรับไว้ว่าวัดเชมาภิรตาราม ซึ่งสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ทรงสร้างขึ้นไว้แลชำรุดทรุดโทรมไปนั้น จะทรงปฏิสังขรณ์ขึ้นเปนการฉลองพระเดชพระคุณ เพราะฉนั้นสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ก็ได้ทรงทำพระอุโบสถพระวิหารมาจนสิ้นพระชนม์การก็หาสำเร็จแล้วไม่ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงรับทำต่อมาทั้งพระอุโบสถ แลวิหารการเปรียญแลศาลารายศาลาตะพานน่าวัดแลอื่น ๆ แลการรักการทองในพระอุโบสถพระวิหารกับกุฎีหมู่ใหญ่หมู่น้อยทั้งปวง ทั้งพระอารามในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ทำเปนการหลวงทั้งสิ้นครั้นมาในแผ่นดินปัจจุบันนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไปพระราชทานพระกฐิน ทอดพระเนตรเห็นลายทองที่เพดานแลบานประตูบานน่าต่างไม่บริบูรณ์งามดี จึงมีพระบรมราชโอง

การดำรัสสั่งให้เจ้าพนักงานไปซ่อมแซมบีดลายทองที่เพดานแลบานประตูน่าต่างให้ทำการลายสลักเพิ่มเติมให้งามดีขึ้นแล้ว ๆ

(ไม่จบ)

ฉบับที่ ๑๐

กระแสรับสั่งในงานพระศพ กรมหมื่นวิศณุนารถนิภาธร

ปีกุญ พ, ศ, ๒๔๐๖

จาริกพระพุทธรูปฉลองพระองค์

พระพุทธรูปพระองค์นี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาการสร้างให้เปนพระฉลองพระองค์ ของพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นวิศณุนารถนิภาธร ตามอย่างซึ่งได้วัดพระองค์ ของพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นวิศณุนารถนิภาธรนั้นไว้ ทรงพระราชอุทิศส่วนพระราชกุศลพระราชทานแด่พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นวิศณุนารถนิภาธร ซึ่งประสูตรวัน ๔ ๑๔ ๖ ค่ำ ปีวอกฉศกศักราช ๑๑๘๖ สิ้นพระชนม์วัน ๕ ๑๓ ๗ ๑ ค่ำ ปีจอจัตวาศก ศักราช ๑๒๒๔ ให้เปนศุขในปรโลก เทอญ ฯ

ว่าด้วยชั้นพระราชวงศ์ซึ่งสมควรทรงขาว

เจ้านายฝ่ายน่าฝ่ายในทั้งปวงนั้น ตามประสงค์ของ ฯ ข้า ฯ เห็นว่าควรจะนุ่งห่มขาวเปล่าจนแล้วงานแต่บุตร ฯ ข้า ฯ ที่เปนน้องผู้ตาย แลบุตรหลานกรมมเหศวร กับบุตรผู้ตายเท่านั้น แลเจ้าชายเจ้า

หญิงในพระบวรราชวังบัดนี้ ควรจะนุ่งแต่ขาวลาย ฤๅเห็นว่าจะให้ดีกว่านั้นไป ควรจะนุ่งขาวเปล่าแต่ในวันจุดเพลิง ฯ แต่พระองค์เจ้าราชวรวงศ์นั้น ถึงอ่อนกว่าผู้ตาย จะใช้แบบแก่กว่าก็ได้ ด้วยเปนชั้นใหญ่ไม่ว่าไรดอก ฯ หม่อมเจ้าชายหญิงอื่น ๆ ที่เปนหลานเธอในแผ่นดินทั้งสามที่ล่วงมาแล้ว จะไม่นุ่งขาวลายฤๅเปล่าห่มขาวเลยก็ควร ไม่ว่าอะไร ฤๅหม่อมเจ้าในพระองค์เจ้าน้องยาเธอ จะนุ่งขาวลายให้บ้างก็ได้ ไม่พอใจจะนุ่งก็แล้วไป หม่อมเจ้าในพระองค์เจ้าน้องยาเธอแก่กว่าผู้ตายไม่มี หม่อมเจ้าในพระองค์เจ้าพี่ยาเธอ แก่ก็ดีอ่อนก็ดี ก็เหมือนพระองค์เจ้าราชวรวงศ์นั้น แลหม่อมเจ้าในพระองค์เจ้าราชวรวงศ์นั้น ถ้าเห็นว่าห่างไปแล้วจะไม่นุ่งขาวเลยก็ได้ จะดูเยี่ยงหม่อมเจ้าฉายเฉิดประเสริฐศักดิ์ไม่ควร เพราะสองท่านนั้นเขาเปนน้องแม่เพอยฤๅน้าหลานของชายจุฬาลงกรณ์ อนึ่งจะดูเยี่ยงชายดารารัตน ชายแดง หญิงยุพาก็ไม่ได้ เพราะสามท่านนั้น ฯ ข้า ฯ เลี้ยงมาเหมือนบุตร เพราะไม่มีบิดา อนึ่งหม่อมเจ้าในพระองค์เจ้าพี่ยาน้องยาเธอทั้งปวง จะดูเยี่ยงหม่อมเจ้านพรัตน หม่อมเจ้าสวัสดิ์ในพระองค์เจ้าเนียมก็ไม่ได้ ด้วยหม่อมเจ้าทั้งสองนั้นบิดาไม่มีแต่น้อย ฯ ข้า ฯ เลี้ยงมากับผู้ตายด้วยกัน ผู้ตายเขาก็เอาไปใช้สอยอยู่ที่บ้าน หม่อมเจ้าในพระองค์เจ้าในพระบวรราชวังทั้งสามที่ล่วงแล้วก็ดี ในกรมพิทักษมนตรี กรมอิศรานุรักษ์ก็ดี ก็เปนอันไกลห่างออกไปแล้ว ไม่นุ่งขาวก็ได้ดอก ครั้นตื่นกันนุ่งก็วุ่นเลอะไป ไม่รู้ว่าใครต่อใคร ฯ

๔๐

ว่าด้วยพระโกษฐทองใหญ่

พระโกษฐทองคำนี้ ได้ประดับพระศพพระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าหลายพระองค์ โดยอย่างต่ำกว่าทั้งปวงคือกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ ได้ประดับพระศพพระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ ๓ พระองค์ คือ กรมหมื่นอับศรสุดาเทพ แลกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ แลพระองค์เจ้าลักขณา แลพระเจ้าลูกเธอในพระบาทพุทลกระหม่อมของ ฯ ข้า ฯ แต่ก่อน ได้ยินคำคนบางพวกบ่นอย่าไม่มีศพใครได้ประดับ จนกรมขุนกัลยาสุนทรก็ไม่ได้ประดับเลย ครั้นเมื่อ ฯ ข้า ฯ มาว่าราชการ ก็ได้ถวายประดับพระศพกรมพระเดชาดิศรครั้งหนึ่งแล้ว ได้ถวายประดับพระศพกรมพิพิธ แลกรมมหิศวรินทร์ แต่เมื่อเดินทางไป ครั้นจะตั้งที่เมรุป่าช้าก็ไม่เคยกลัวจะผิดไป ฯ

ครั้งนี้ท่านทั้งปวงมีเมตตากรุณาให้ ฯ ข้า ฯ เปนใหญ่ในแผ่นดิน ฯ ข้า ฯ ก็ได้ฉลองพระเดชพระคุณท่านทั้งปวงมานานถึง ๑๓ ปีแล้ว คนทั้งปวงก็สำคัญว่า ฯ ข้า ฯ มีวาศนาเลื่อนลอยไม่มีหลักหลาย บัดนี้พ่อเล็กสุประดิษฐวิศณุนารถบุตรใหญ่ที่สองของ ฯ ข้า ฯ มาตายลง แต่เมื่อ ฯ ข้า ฯ ยังคงอยู่ในอำนาจราชการ ฯ ข้า ฯ ขอรับประทานพระโกษฐทองคำประดับศพให้เปนพระเกียรติยศแก่ตัว ฯ ข้า ฯ สักสามวัน ขอรับประทานโทษเสียอย่าให้พระองค์ใดท่านได้บ่นว่า ฯ ข้า ฯ ทำเกินเลยไป แท่นทองสองชั้นกับฉัตรทองนั้น ฯ ข้า ฯ ทำเพิ่มเติม

ฉลองพระเดชพระคุณช่วยการในพระโกษฐทอง ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าทรงไว้สำหรับพระองค์ แท่นนั้นเปนของ ฯ ข้า ฯ ทำดอกใครจะว่าไม่ได้ ให้นิ่กว่า ฯ ข้า ฯ ช่วยต่อฐานพระโกษฐทองให้สูงขึ้นไป ซึ่งท่านทั้งหลายทั้งปวงนำผ้าขาวมาช่วยนั้น ฯ ข้า ฯ ขอให้ส่วนบุญในการครั้งนี้ แลขอสำแดงความใจจริงซึ่งคิดขอบคุณท่านทั้งปวง ซึ่งมีเมตตากรุณาแก่ ฯ ข้า ฯ นั้นโดยสุจริต การครั้งนี้คิดจะทำแต่น้อย ๆ ดอก เมื่อพ้นสามวัน ตั้งแต่วัน ๒ ๗ ๖ ค่ำ ไปแล้ว ฯ ข้า ฯ จะยกศพไปเสี่ยเมรุข้างหลัง แล้วจะเชิญพระทนต์ทูลกระหม่อม กับสมเด็จพระอมรินทร สมเด็จพระศรีสุริเยนทร มาตั้งบนบุษบกทองคำ ขึ้นตั้งบนแท่นทองทำบุญต่อไป พระทนต์ทั้งสามพระองค์นั้น เปนของพระองค์ท่านเองพระราชทานแลประทานแก่ ฯ ข้า ฯ ให้เก็บไว้สำหรับตัวไว้ฉลองพระเดชพระคุณ ผู้อื่นไม่เปนใหญ่จะล่วงมาว่าควรฤๅไม่ควร กระดูกพ่อเล็กสุประดิษฐนั้น ถึงเก็บแล้วก็จะวางไว้ข้างล่างดอก ไม่ให้ขึ้นบนแท่นทองอิก พระบรมอัษฐีพระโกษฐทองเปนของกลางสำหรับแผ่นดินจะไม่เชิญมา ด้วยเห็นว่าไม่สมควรจะมาสดับปกรณ์กับกระดูกพ่อเล็กสุประดิษฐเลย ฤๅอย่างหนึ่งพระทนต์ในพระบาทสมเด็จ พระพุทธยอดฟ้า แลพระบาทสมเด็จ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มีอยู่ ฯ ข้า ฯ ได้ฉลองพระเดชพระคุณทำพระมณฑปประดับเพ็ชรถวายเหมือนกับพระทนต์ทูลกระหม่อมแล้ว ฯ ข้า ฯ จะใคร่รับประทานเชิญมาตั้ง ให้พร้อมพระเจ้าอยู่หัวทั้งสามพระองค์ แต่

ยังเกรงใจท่านทั้งปวงอยู่ กลัวจะว่าเชิญมาทำบุญกับพ่อเด็กสุประดิษฐ์ไม่สมควร ถ้าไม่มีพระองค์ใดรังเกียจแล้ว จะขอเชิญมาตั้งฉลองพระเดชพระคุณด้วย เพราะการทำบุญครั้งนี้มาก พระโกษฐ์ใหญ่สำหรับแผ่นดิน จะไม่เชิญมาเลย ฯ

ข้าพระพุทธเจ้า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท กับเจ้านายต่างกรมผู้ใหญ่ผู้น้อย เห็นพร้อมกันว่า ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ จะได้เชิญพระบรมอัษฐิพระเจ้าอยู่หัวทั้งสามพระองค์ออกมาที่พระเมรุนี้ ก็เห็นชอบด้วยเกล้า ฯ อยู่แล้ว ด้วยท้องสนามหลวงนี้ เปนสถานที่อันใหญ่ เคยเปนที่เชิญออกมาตั้งทรงบำเพ็ญพระราชกุศลฉลองพระเดชพระคุณแต่ก่อน ครั้งนี้ทรงบำเพ็ญการพระราชกุศลก็มาก การที่จะเชิญออกมาตั้ง จะได้ทรงพระราชอุทิศส่วนพระราชกุศลถวายทุก ๆ พระองค์ การก็ชอบด้วยเกล้า ฯ อยู่แล้ว ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ฉบับที่ ๑๑

พระราชหัตถเลขา ถึงกรมหมื่นมเหศวรศิวิลาศ

บีชวด พ, ศ, ๒๔๐๗

จดหมายมายังกรมหมื่นมเหศวรศิวิลาศ การเที่ยวเขา เที่ยวถ้ำเที่ยวป่า ก็เปนที่เพลิดเพลินไปอย่างหนึ่ง เพราะมีในตำนานนิทานว่าพระมหากระษัตริย์เสด็จไปประพาศป่า ว่าถึงเจ้าแผ่นดินเมืองไทยที่มีธรรมเนียมสืบมา เหตุที่ให้เสด็จก็มีสามอย่าง เสด็จไปสงครามอย่างหนึ่ง เสด็จไปวังช้างอย่างหนึ่ง เสด็จไปนมัสการพระ คือ พระพุทธบาทแลที่อื่น ๆ อย่างหนึ่ง ครั้นก็ถ้าจะมานมัสการพระก็ไปพระแท่นแต่ที่แท้ก็ประสงค์จะดูที่ต่าง ๆ แลจะหัดซ้อมเดิรทางบกไว้ ให้ข้าราชการทุกตำแหน่งเข้าใจในการที่จะใช้ช้างใช้ม้าใช้รถ แลบทหัดทหารเดิรพอเปนธรรมเนียมรู้จักไว้ เมื่อต้องการ ๆ สำคัญเมื่อใดก็จะเรียกได้สั่งได้ทำให้ง่ายให้คล่อง ก็ซึ่งมาครั้งนี้ก็สบายดีอยู่ ที่มาด้วยกันก็ไม่มีใครป่วยไข้อะไรดอก นอกจากครางว่าเหนื่อยเลื่อยล้าด้วยเดิรทางวันละ ๕๐๐ เส้น ๖๐๐ เส้น ไข้จับไข้พิศม์ในกรุงเทพ ๆ ว่ากันว่ามีคนเปนชุกชุมมาก แต่ในหัวเมืองเหล่านี้พังดูก็ว่าน้อยไม่สู้มี

อนุมานการคิดดูเห็นว่าในกรุงเทพ ฯ พื้นดินชั้น น่าแล้งต้นไม้ใบไม้ร่วง น่าฝน ๆ ชุกก็เปนโคลนตมหล่มเลน ก็เมื่อฝนชุกนั้นไข้ต่าง ๆ ก็ไม่มี ถึงคราวลงรากมีฝนชุกลงมาไข้ต่าง ๆ ก็ดี ไข้ลงรากก็ดีก็สงบน้อยถอยไป ถ้าน่าแล้งเข้าเมื่อใดลงรากก็กลับชุมขึ้น ฤๅลงรากนั้นเมื่อแรกมีมาก็มีในต้นระดูฝน ครั้นฝนชุกแล้วก็คลายไป ถึงไข้ต่าง ๆ ก็เหมือนกัน การซึ่งเปนดังนี้คเนเห็นว่า ที่แผ่นดินเปนดินเหนียวดินชั้นเช่นนั้น เมื่อฝนชุกก็เหมือนกะทะตั้งไฟ เมื่อคนตักน้ำมาเทซ้ำแล้วซ้ำเล่าลงในกะทะ น้ำก็ไม่ร้อนขึ้นได้ ครั้นน้ำไม่ร้อนก็ไม่มีไอ ก็เมื่อน่าแล้งนั้นเพราะฝนไม่มี กะทะที่มีน้ำอยู่เล็กน้อยก็คายไอขึ้นมาพลุ่ง ๆ เพราะมีน้ำอยู่ในกะทะ แลไม่มีน้ำเย็นเททับลงไอจึงขึ้น ก็แผ่นดินกรุงเทพ ฯ เปนดินชั้น ครั้นน่าแล้งก็คายไอขึ้นมา ให้เกิดแต่ไข้ดินก็ตามแต่ไอน้ำขึ้นมาถูกผู้คนจึงมักมีความไข้น่าแล้ง ก็ในป่าในดงนั้นเขาว่าทุกหนทุกแห่งว่าน่าแล้งความไข้ไม่ใคร่มี ไม่สู้ต้องกลัวความไข้แต่น่าฝนแล้วไข้ชุม ซึ่งเปนดังนี้เพราะที่ป่าเปนที่ดอนที่สูงแห้งแล้งมากนัก ถ้าแล้งแล้วต้นไม้ก็ไม่มีใบก็ไม่มีไอดินมา ความไข้จึงไม่มี ก็น่าฝนนั้นเพราะเปนที่ดอนโดยฝนตกลงมาก ก็ไม่ขังอยู่ไหลอาบไปเสียที่อื่นมาก ชุ่มลงในแผ่นดินนั้นน้อย การก็เหมือนกับกะทะที่ตั้งไฟได้ร้อนอยู่นาน ครั้นถูกน้ำน้อยฤๅถูกมาก ถ้ากะทะนั้นเอียงน้ำไปอื่นเสีย น้ำที่ติดกะทะอยู่ก็ร้อนเปนไอขึ้นมา ฉันใดน้ำฝนที่ตกลงในป่าน่าแล้งร้อนมากก็คายไอขึ้นมาแรง จึงหอบเอาไข้พิศม์ในดินขึ้นมา ก็ถ้าในดินสาง

แห่งฝนตกอยู่เปนนิจ เพราะยอดเขามีเครื่องเย็น สูบน้ำพ้าให้น้ำไหล
อยู่เสมอ อย่างที่เขาสระบาปที่เมืองจันทบุรี ที่อย่างนั้นเหมือนกะทะ
ตั้งอยู่บนไฟ โกรกด้วยน้ำเย็นอยู่เสมอไม่หยุดไม่ว่างก็ไม่มีไอขึ้นแล
ฉันใดการก็เหมือนกัน ชาวจันทบุรีเขาตั้งทำไร่พริกทำสวนอยู่รอบเขา
สระบาป เขาว่าความไข้ความเจ็บไม่มีเลยอยู่สบายที่เดียว เปนทั้งน
เพราะไม่มีฤดูน้ำฤดูแล้ง มีน้ำไหลอยู่เสมอ ยอดเขามีฝนอยู่เสมอ จึง
ไม่มีฤดูความไข้ที่เขานั้นเลย

พิเคราะห์เถิดถึงใจผู้หญิงแทบทุกหนทุกแห่งทั้งแก่ทั้งสาว มัก
ร่านอยู่ในที่จะใคร่ไปพระพุทธบาท มีผัวก็สำออยผัว มีบิดามารดาก็
อ้อยอิ่งวิงวอนให้พาไปพระพุทธบาทนั้นเปนปรกติ จนเปนลัทธิติดตำรา
เล่าเปนนิยายเยาะเย้ยกันสืบมา ว่าเจ้าบ่าวไปนอนหออยู่สามคืนแล้ว
เขาส่งตัวเจ้าสาว ๆ ไปอายนั่งก้มหน้าอยู่ เจ้าบ่าวจึงปราไสว่าบีนแม่
จะไปพระบาทฤาไม่นะจ๊ะ ซึ่งปราไสเรื่องพระบาทขึ้นก่อน ก็เพราะว่า
รู้ผู้หญิงนั้นคันอยู่ในที่อยากจะไปพระบาทยิ่งนัก จะพูดให้ชอบใจจึง
ยกเรื่องนั้นขึ้นก่อน ก็ผู้ชายใจอ่อน ๆ มักทำตามใจผู้หญิงแล้ว คงไม่
พ้นผู้หญิงวิงวอนสำออยอ้อนให้พาไปพระบาทแต่สักคนหนึ่งเลย มีเมีย
ก็ถูกหลานคงถูกอ้อนวอนแทบทุกแห่ง แลที่พระบาทก็เปนที่เล่าฦาว่า
เปนที่สิงส่ ของพระสงฆ์ใจบาปใจพาลที่ตั้งใจ จะคิดปอกลอกคนหลงตื่น
ทำบุญ ใครไปเปนเจ้าของคงไม่พ้นถูกนินทา ถึงพระพิมลธรรม[1] เดี๋ยว

---

๑ พระพิมลธรรม ยิ้ม อยู่วัดพระเชตุพน.

นักไม่พ้นถูกนินทาต่าง ๆ พระสงฆ์ที่เป็นปรกติโดยชั้นไปถางครั้งถาง
คราว ต้องไปซ่อนไปแอบอยู่ในถ้ำในเหว ใครนิมนต์เทศน์ก็ไม่รับ
ด้วยกลัวเขาจะนินทาว่าเปนพวกปอกลอกหลอกสัปรุษไป พระองค์ไร
ไปพระพุทธบาททุกปีก็มีผู้นินทาว่าไปเที่ยวหากิน เพราะมีผู้หญิงชั้น
ไปตื่นทำบุญไม่รู้ประมาณ ผู้ชายพวกใดไปพระบาทก็ถูกนินทาสอง
ประการ นินทาว่าตุอำนาจแก่มาตุคามอย่างหนึ่ง นินทาว่าเปนผู้ร้าย
ไปคอยตีชิงวิ่งราวอย่างหนึ่ง ตัวฉันเองแต่ก่อนเปนพระอยู่ชั้นไปหลาย
ครั้งหลายหน ก็ต้องหลบเหลื่อมไป ไม่ได้เทศน์ไม่ได้ทันเปนแต่ไป
เที่ยวเล่น เมื่อมาเปนเจ้าแผ่นดินแล้วก็ได้ไปสองครั้ง ครั้งหนึ่งวังน่า
ชวนไปบ้านสี่ทา แล้วก็แวะไปดูการพระมณฑป การพระเจดีย์ที่ไป
ทำที่พระบาท ครั้งต้นก็ไม่ได้พาผู้หญิงไปนอกจากลูกเล็ก ๆ สี่คนเลย
เพราะกลัวจะถูกนินทาว่าผู้หญิงสำออยให้ไป ครั้งหลังไปกับผู้หญิง
เปนอันมาก ก็ด้วยมีที่อ้างว่าไปยกยอดพระมณฑปพระพุทธบาทแลไป
รับช้างเผือก ก็ในพระบรมมหาราชวังนั้นเปนธรรมดาได้เคยเห็นมาแต่
เล็กคุ้มใหญ่ เจ้าข้างในน่าเดือน ๓ เดือน ๔ มีคนบางพวกจัดการจะไป
พระบาท ฤๅกลับมาจากพระบาทเอาส่วนบุญมาให้ แล้วก็ร้องไห้ทุก
ปีว่าตัวฉันนี้เกิดมามีกรรม ตั้งใจจะชั้นพระบาทไปทำบุญก็ไม่ได้ไป
เมื่อไรจะสิ้นกรรมเล่า ก็เมื่อไรเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ก็พากันว่าทั้งแก่ทั้ง
สาว ว่าครานี้ฉันสิ้นกรรมแล้ว ฉันจะจัดสิ่งของไว้เดือน ๓ จะชั้นไป
พระบาทไปทำบุญให้เต็มศรัทธา ก็ที่เปนคนแก่เถ้าชราเจ้าจอมมารดา

ถ้าเจ้าจอมอยู่งานผู้ใหญ่ เมื่อล่วงแผ่นดินแล้วคงไปพระบาททุกคนไม่เหลือจนคนหนึ่ง ก็ที่บ่นว่าจะไปแล้วเพราะยังสาวอยู่ คิดเข้าอีกก็ตีอกชกหัวร้องไห้ว่ายังไม่สิ้นกรรมจึงไม่ได้ไปพระบาท พวกท่านหลวงยายได้เบี้ยหวัดแล้วหยิบเอาเงินออกจบอทิศส่วนถวายพระบาทแต่ในขณะรับเบี้ยหวัดทีเดียวก็มี บางคนป่วยไข้ทำพินัยกรรมถวายพระบาทก็มี ก็ผู้ที่เป็นเช่นนี้ผู้รู้แท้เขารู้พ้นเพพระบาท เพราะเรื่องต้นเกิดมาแต่เมื่อไร พระบาทนั้นเป็นของคนทำฤๅพระพุทธเจ้าทำตาแลดูพอรู้คิดดูพอเห็น ว่าตัดใจความสิ้นถ้าเป็นของพระพุทธเจ้าทำตายจะเลื่อยดแลจะไม่มีรอยสักกัด แลที่ปลายพระบาทซ่นพระบาทจะเหมือนกับรอยเขียนจริง ๆ จะไม่เป็นผีมือเคอะโง่ ๆ เก้อ ๆ ฤๅอนึ่งเล่าคงจะมีเทวดามนุษย์ปรนนิบัติอยู่เสมอแต่ต้นสาสนามาจนบัดนี้ จะไม่เป็นของพึงผุดพึงมีขึ้นในสองร้อยปีเศษลงมา ฤๅที่นั้นเทวดาก็จะรักษาไฟจะไม่ไหม้ คโมยจะไม่ลัก แลที่นั้นจะไม่เป็นที่สิงสู่ของพระสงฆ์ที่หลอกที่ลวง แลนักเลงแลคนพาลต่าง ๆ ก็คนหลอกคนลวงแลนักเลงแลคนพาลต่าง ๆ เกิดเป็นขึ้นที่นั้น ก็เพราะมีคนหลงศรัทธาเหลือหลาม ทุ่มเทแตกตื่นทำบุญอย่างว่ามาแล้ว การหลอกลวงแลการนักเลงจึงมีขึ้น ก็อันผู้หญิงนั้นสำคัญนักด้วยจะไปพระบาท สำออยด้วยเรื่องจะไปพระบาททุกหนทุกแห่ง ไม่สำออยก็แต่ที่รู้ว่าผัวไม่กลัวเมียอย่างหนึ่ง ไม่ศรัทธาไม่เชื่อในพระบาทอย่างหนึ่ง จึงไม่กล้าอ้อยนวอนสำออยรบให้พาไป แต่ถึงกระนั้นผัวที่ไม่เชื่อพระบาท ฝ่ายเมียก็ลอบไปนินทาแก่พวกที่ร่าน

พระบาทด้วยกัน ว่าผัวนั้นพระยามารดลใจ แลเปนคนนรกจกเปรต
บาปหนา ไม่เชื่อไม่ศรัทธาเลื่อมใสในพระบาท อันผู้หญิงนึกถึงเรื่อง
ราวพระบาทแล้ว ถึงลูกถึงหลานแลเมียก็ให้ชังนัก ก็ด้วยเหตุนี้ฉันได้
ประกาศแล้วว่าเจ้านายผู้หญิงก็ดีฤาเมียก็ดี ใครอยากจะไปพระบาท
ก็ให้บอกเถิดจะให้สนมกรมวังเชาพาไป พระสงฆ์ที่หากินด้วยพระบาท
ก็จะได้หลอกไปปอกลอกต่าง ๆ ตามสบายใจ ก็ผู้หญิงเมื่อเวลาเปลี่ยน
แผ่นดินใหม่ ที่จะไปได้รีบร้อนไปแต่ศึกยังโกน ครั้นไปถึงพระบาท
แล้วลักโกนคิ้วบวชเปนหลวงชี เอาน้ำมันเทลงในอุ้มมือเอาดินนั้นปั้น
เปนชาหย่างร้อยด้ายตั้งลงกลางใจมือจุดตะเกียงบูชาพระ จะรำพรรณ
ด้วยการบ้าพระบาทแล้วไม่สดลงเลย ว่าในใจคิดจะตามใจคนไม่ขัด
ใครดอก เดียวนี้ก็ได้ประกาศไว้แล้ว พระองค์เจ้าหม่อมเจ้าพวกใด
จะไปพระบาทบัถวิมาลา ถ้าเปนผู้หญิงไม่มีผัวจะให้ส่งให้ไปก็จะส่งให้
ไป ถ้ามีผัวฤาตัวเปนผู้ชายจะมาลาก็จะให้หนังสือเดิรทางไปไม่ขัด

แต่คงคับใจอยู่เรื่องหนึ่งด้วยพระองค์เจ้าแลหม่อมเจ้าเปนลูกเปน
หลานของตัวเอง วิตกอยู่อย่างหนึ่งมากนัก วิตกนั้นคือเมืองสระ
บุรี ลาวชาวเมืองนี้อย่างไรมีรู้อยู่ ก็คนทั้งปวงรู้ว่าครอบครัวลาว
เมืองนี้เกิดสัตรูปงามเสียงเพราะช่างพูดช่างเว้า จนผู้มีบุญเข้าครอบ
ครองหวงเอาทั้งหมด ว่าสัตรีที่เกิดในบ้านเมืองนี้ถ้าไม่ได้เลือกก่อน
แล้วใครจะไปแอ่วไปเกี้ยวไปสู่ไปขอเอาไม่ได้ ชนิดใหญ่เลือกมาแล้ว
จึดไป เลือกชนิดกลางเล่า ยังชนิดเล็กรอไว้ได้การเมื่อไรเก็บอิก

แลเล่าฦๅว่าเมืองนั้นเปนเมืองสวรรค์ ค่ำแล้วทุกบ้านทุกเรือนมีแต่บรรเลงทำเพลงเสงการสนุกสนานอยู่เปนนิตย์ ก็ครอบครัวลาวผู้ใหญ่ในบ้านนั้นเมืองนั้นที่เปนไพร่หลวงแลสังกัดพรรค์ มีบุตรหลานแลญาติเกี่ยวข้องในท่านผู้มีบุญแล้วก็หลุดจากไพร่หลวง เจ้าหมู่นายหมวดจะเอาไปใช้ก็ไม่ได้ แต่คนที่หลุดจากไพร่หลวงในพระบรมมหาราชวังนั้นไปสัก ๖๐ เศษ ไพร่หลวงที่อื่นแลไพร่หลวงสังกัดพรรค์จะหลุดจากเจ้าขุนมุลนายไปสักเท่าไรไม่ทราบเลย ทราบอยู่เปนตัวๆ ลางคนที่แต่ก่อนสักข้อมือเปนเลขทาษเชา เดียวนี้มีบันดาศักดิ์ชอตั้งชอแต่ง บุตรของผู้นั้นแต่ข้าราชการก็เรียกว่าคุณ ขุนนางเปนพระยาก็ไปเรียกเอามาใช้ตัวขุนก็ถูกเฆี่ยน อ้ายคนที่เปนคุณชั้นมีขุนนางเปนเจ้าน่าที่ไปทำเรือนหลังคามุงกระเบื้องให้อยู่ แต่ก่อนนี้ไปไม่นานหลวงวรรณกรรมสวัสดิ์ชื่อตัวชื่อหมอแก้วบ้านอยู่วัดดงเหล็ก ทาษหนีไปสืบได้ความว่ามันหนีเขาไปอยู่ในบ้านลาวเหล่านั้นจึงเข้าไปสืบถาม คนในบ้านนั้นทั้งผู้หญิงผู้ชายออกมาชุกคุกคามว่าตานี่ซุ่มซ่ามมาแต่ข้างไหน บ้านนี้ล้วนแต่บ้านพ่อหม่อมแม่จอมข้างในทั้งนั้น เจ้าเฮือนท่านห้ามไม่ให้ใครเข้ามา ก็นี่ไม่กลัวฤๅจึงมาถามหาทาษหนี ก็ทนเปนที่ห้ามไม่ให้ใครเข้ามาตาไม่ฮู้ฤๅ ก็คนบ้านแถบนั้นมันกำเริบอย่างนี้มีอยู่มาก ฝ่ายลูกเราหลานเรา ชาวบ้านชาวเมืองพวกหนึ่ง ก็เข้าใจว่าเปนลูกคนแก่หลานคนโซเปนหางคอดหางกิ่วจะไม่มีบุญไปถึงไหน ก็แต่อ้ายคนคิดว่าสืบเบียใกล้มือฉวยได้ฉวยเอาก็ยังมี ก็อ้ายคนพวกนี้มันรู้มันเห็นเจ้านาย

เหล่านี้ว่าเปนลูกเจ้าชีวิตรหลานเจ้าชีวิตร ราชการอะไรก็สิทธิขาดอยู่แก่เจ้าชีวิตร ๆ คงรักลูกรักหลาน ถ้าเข้าเปนข้าเปนไทให้ลูกหลานเจ้าชีวิตรโปรดปรานได้แล้ว ถึงทำผิดอะไร ๆ เจ้านายของเราที่เปนลูกเปนหลานเจ้าชีวิตรก็คงแก้ไขเพ็ดทูลให้ ก็บ่าวของลูกของหลานเราเองมันก็ฮึกไปอย่างหนึ่งตามใจไพร่ใจพาล ก็เจ้านายมันนั่นที่เปนลูกเปนหลานของเราลูกเมียสำออยอ้อยอิ่งอยากไปพระบาท ขัดเมียไม่ได้ก็พลอยอยากขึ้นมาบ้าง ครั้นจะเข้ามาลาในหลวงตามคำประกาศก็เห็นว่าในหลวงไม่ชอบทางพระบาท ไม่กล้าขอแล้วก็ไม่รู้จักกลัวไม่รู้จักเจียมตัวจองหองตามบ่าวยุ คิดว่าถึงเกิดความผิดขึ้นก็เปนลูกเปนหลานเจ้าชีวิตรจะทำไมแก่กูนักหนา ใครจะกล้าฟ้องร้องเอากูเจ้าชีวิตรไม่อยู่ก็จะพาเมียไปพระบาทให้สบายใจ เมื่อไปพระบาทแล้วไหน ๆ มาถึงพระบาทก็ไปบ้านเจ้าบ่าวเล่ามันก็ยิ่งใกล้บ้านเหล่านั้นเข้า บ่าวไพร่ที่ไปด้วยมันก็ถือว่าเจ้านายของกูเปนลูกเปนหลานเจ้าชีวิตรกูไม่กลัวใคร มันรู้ว่าเขาขับเขาร้องเขาเต้นเขารำที่ไหนมันก็จะแซกจะแซงเข้าไปก็จะมีเหตุ ๓ ประการ ๆ หนึ่งจะเมามายเข้าไปก่อเหตุ ทำวิวาทบาดหมางเทลาะเบาะแว้งกับครัวลาวที่มันถือตัวว่ามีบุญดังว่าแล้ว อย่างเช่นเรื่องหมอแก้วหลวงวรรณกรรมสวัสดิ์ที่ว่านั้น อิกอย่างหนึ่งจะไปติดไปพันกับผู้หญิงริงเรือที่อยู่ในที่หวงแหนเห็นดังว่าแล้วนั้นอย่างหนึ่ง ผู้ที่ไปก็ชื่นชื่อว่าเปนลูกเปนหลานเจ้าชีวิตรเปนคนใกล้ชิดทั้งนั้น บ่าวก็ดีนายก็ดีคนทั้งปวงเขารู้ว่าใกล้ชิดทั้งนั้น ก็จะเปนที่เขาคิดไปว่าไปสอน

สอดลอดแนมสืบสวนการที่ปกที่บิดไม่ให้ใครรู้ต่าง ๆ ด้วยเหตุ ๓ ประการ นี้วิตกอยู่ว่าในการบัจจุบันนี้ การที่เปนอย่างนั้นในเมืองนั้นจะฉุกอยู่อย่างนี้สักกี่ปีก็ไม่รู้เลย ก็ลูกเราหลานเราไม่รู้จักได้จักเสีย คิดว่าเวลานี้ใช่ที่ใช่ทางที่จะพาลูกพาเมียที่สำอออยร่านร้อนจะไปพระบาทไปเที่ยวทางนั้น ไม่รู้จักมีบัญญารักษาตัว ไม่กลัวชุ่นข้องหมองหมางบ้างเลย อยากแต่จะตามใจผู้หญิงไปอย่างเดียว กลับมาแลเหลียวคิดแต่ว่าในหลวงไม่พอใจให้ไปนั้นไม่ถูกใจตัวแล้วชินดีอเปนไป กระนั้นไม่กลัวด้วยคิดว่าไม่มีใครกล้าพ้องเอา เพราะเมียใคร ๆ ก็คงคันก้นร้อนรนจะไปพระบาทอยู่หมดทุกเดือนยี่เดือน ๓ ก็เมื่อเปนดังนี้ ในหลวงเทวดารักษา เมื่อคนทรยศไม่ซื่อถึงเปนลูกเปนหลานเทวดาคงไม่เข้าด้วย ยิ่งลูกยิ่งหลานทุกวันนี้เลยงดูเสียเงินเสียทองอุปถัมภ์บำรุงให้มากมันไม่ซื่อสัตย์ มันถือใจอีผู้หญิงของมันมากกว่ามันทำให้ต้องวิตก เทวดาคงไม่เข้าด้วย คงไม่มีความเจริญเลย เพราะมันอกตัญญูแก่ในหลวงที่เปนพ่อเปนปู่เปนเจ้าบุญนายคุณ ในหลวงคงรู้บีดไม่มิด ความสัตย์ความจริงหนทางนั้นไม่สู้ชอบใจเลย ขัดอกขวางใจนัก เพราะกลัวจะมีเหตุ ๓ ประการ ก็เพราะการสองอย่างข้างต้น ผู้ที่ตามใจเมียคันก้นไปพระบาท ก็จะเถียงว่าจะระวังตัวได้ดีอกไม่ให้เปนเหตุขึ้นได้ แต่ประการสามที่ว่าจะมีผู้คิดส่งไสยไปว่าไปตามสืบสวนสอนสอดลอดแนมอะไร ๆ นั้น วิตกอยู่จะไม่พ้นไปได้ด้วยว่าของไม่พอที่จะซ่อน ก็มาพยายามจะให้มี ของไม่พอจะบีด

ก็มาคิดกำบัง ครั้นเปนดังนั้นในบัจจุบันนี้จะว่าไปถึงไหนก็จะไม่ว่าไปได้ ก็จะขุ่นข้องหมองหมางอยู่ในใจไปต่าง ๆ แผ่นดินมิใช่เท่าใบพุดซา เมื่อไม่สบายใจจะไปเที่ยวช้างไหนก็ไปได้ ที่อื่น ๆ สนุกก็มีถมไป ก็อีผู้หญิงคันก้นไปพระบาทนั้นตามใจมันทำไมหนักหนา ความเรื่องพระบาทบัถวิสระบุรีนี้ เมื่อกรมวิศณุนารถยังอยู่ได้ปฤกษากับกรมวิศณุนารถรับเห็นชอบด้วยแล้ว คราวกรมวิศณุนารถไปเอง ก็ไปกับในหลวงไปรับช้างเผือก ไม่ได้ไปโดยลำพังพาเมียไปเที่ยว แต่กรมมเหศวรหาได้ปฤกษาด้วยไม่ ก็เห็นจะยังหลงเชื่อเมียอยู่ เขาจะว่าในหลวงพูดไม่ถูก กรมวิศณุนารถก็เห็นจะไม่ได้เล่าให้ฟัง เพราะนินทากรมมเหศวรอยู่บ้าง แต่ความจริงนั้นกรมวิศณุนารถรับว่าเห็นด้วย ว่าในหลวงคิดชอบด้วยความเรื่องสระบุรีนี้ แต่เดียวนี้กรมวิศณุนารถตายเสียแล้ว อีแม่หม้ายเมียกรมวิศณุนารถก็คงอยากไปพระบาทขึ้นมามากด้วยกัน หาฤาเข้ามาดังนี้ กรมมเหศวรจะคิดอย่างไรว่าอย่างไร ให้ตอบมาให้แจ้ง

จดหมายมาณวันเสาร์ เดือน ๓ แรม ๘ ค่ำ ปีชวดฉศก (พ, ศ, ๒๔๐๗)

อย่าว่าแต่คนอื่นเลย แต่ ๆ พณ ๆ สมุหพระกลาโหม ก็เห็นจะเสียผู้หญิงยุให้ขึ้นไปพระบาทไม่ได้ ดางที่ท่านเข้ามาลาว่าจะไปดูการเมืองลพบุรี แล้วท่านก็พาเมียไปพระบาท แต่ตัวฉันเองเปนความสัตย์ความจริงไปพระบาทครั้งหนึ่งก็ไม่ได้พาผู้หญิงไป เพราะกลัวจะเปนคนตามใจเมียไป แต่คราวหลังนั้น เพราะประสงค์จะไปมิลคร

ฉลองช้างแลฉลองพระเจดีย์ที่พระบาทด้วย ก็ตั้งแต่นี้ไปถ้าอะไรฤก
ตามอยู่เช่นฤกอยู่ นึกว่าจะไม่ไปพระบาทเลย ฤาถ้าจะไปก็จะไป
ในทางสพบุรี ไม่ใช่ระดูสัปรุษชันพระบาท แต่ถ้าผู้หญิงคันก้นชัน
พระบาทคงจะไปเดือนยี่เดือนสาม อนึ่งเมื่อฉันไปครั้งโน้น ไม่ได้ปล่อย
ให้ฤกให้เมียมีเทศน์ตักบาตรเลยพระอะไรเลย เพราะกลัวจะถูกว่า
พระนักเลงจะหลอกได้ ถึงฉลองพระเจดีย์พระสงฆ์ที่ไปสวดมนต์ก็
นิมนต์ชันไปจากกรุงเทพ ฯ ไม่ได้ให้อะไรแก่พระบาทเลย.

ฉบับที่ ๑๒

พระราชหัดถเลขา ถึงกรมหมื่นมเหศวรศิวิลาศ

บีชวด พ, ศ, ๒๔๐๙

จดหมายมายังกรมหมื่นมเหศวรศิวิลาศ หนังสือที่เธอฝากมา ลงวันพฤหัศบดี เดือน ๓ แรม ๑๓ ค่ำนั้น ได้รับที่พระแท่นดงรัง วันเสาร์ เดือน ๔ ขึ้นค่ำ ๑ เวลา ๒ ทุ่มเศษ ความอ่านทราบแล้ว การที่ห้ามพระองค์เจ้า หม่อมเจ้า หม่อมหลวงชาย หญิง ไม่ให้ลอบไม่ให้หนีไปเที่ยว ไปอยู่นอกกรุงด้วยไม่ได้ทูลลาในหลวงโปรดนั้น ไม่ผิดกฎหมายแบบแผนเยี่ยงอย่างธรรมเนียมแผ่นดินเลย การแต่ก่อนเจ้านายน้อยตัวก็ไม่รั่วไม่ร้ำไปข้างไหนนัก ครั้นภายหลังเจ้านายมากขึ้นก็เกิดการรั่วร้ำไปต่าง ๆ เปนการข้านอกเจ้าเข้านอกหม้อ ลูกนอกพ่อหลานนอกปู่เปนขึ้น ก็ขึ้นชื่อว่าเจ้าแล้วก็เปนที่ของหอมของอ้ายไพร่อีไพร่คนที่อยู่ในกรุงเทพ ฯ ไม่มีใครเรียกว่าเจ้าอย่างนายเทศเยซู ไปหัวเมืองก็มีผู้เรียกว่าเจ้าเทศ เมื่อแผ่นดินพระนั่งเกล้า ฯ เกิดเหตุเจ้าสุดเจ้าบัวหนีไปอยู่ที่แขวงเมืองอินทบุรี ก็เกิดความโศใหญ่จนต้องตกใจว่าเกิดขบถ

เมื่อบีชวดจัตวาศกล่วงมาแล้ว มีอ้ายคนหนึ่งชาวเมืองภูมิเมือง

ขึ้นพิศณุโลก มาลักเอาอี่หม่อมหลวงคนหนึ่งไปเปนเมีย อี่หม่อมหลวงคนนั้น คนก็เรียกว่าเจ้า ลูกที่เกิดด้วยอ้ายไพร่นั้นคนก็เรียกว่าเจ้า แลเหตุอื่น ๆ เปนหลายเรื่องคล้ายกันมีขึ้น คืออะไร ๆ เกี่ยวข้องขึ้นแล้ว ถ้ากระทบหม่อมเจ้าหม่อมหลวงแล้ว เจ้าเมืองกรมการขุนศาลขุนโรงก็ว่าเปนพระราชวงศานุวงศ์ว่าไม่ได้ การเปนดังนี้มาหลายครั้งหลายคราว จึงได้ตั้งกฎหมายหมายประกาศแขงแรง ความแจ้งอยู่ในคำประกาศนั้นแล้ว แต่เมื่อในหลวงบังคับดังนี้สั่งดังนี้ ท่านผู้เปนใหญ่เปนอธิบดีในแผ่นดินปัจจุบันนี้ เดียวนี้ไม่เห็นด้วยไม่ทำตาม ซึ่งไม่เห็นด้วยไม่ทำตามนั้น คือจะตามอย่างแผ่นดินเก่าฤๅก็หาไม่ ท่านไม่ทำตามก็ได้เปนผู้หลักผู้ใหญ่ ท่านไม่ต้องกลัวต้องเกรงใจเจ้าแผ่นดิน ท่านก็ทำสบายใจ ตามตื่นฝรั่งอย่างเจ้าอังวะตื่นพระดังกา ฤๅตื่นวาศนาตัวท่านเอง เห็นว่าในหลวงขัดไม่ได้คงต้องยอมตามแล้วท่านก็ทำไปตามสบายใจท่าน แต่พวกพระองค์เจ้า หม่อมเจ้าเล็กน้อยก็พลอยไป ไม่เกรงกลัวพระราชบัญญัติในหลวง คิดล่วงไปต่าง ๆ หลายอย่างหลายประการ หลายครั้งหลายหน แต่ยังชอบใจพระสยามเทวาธิราช เทวดาใหญ่รักษาแผ่นดินไทย แลพระเสื้อเมืองทรงเมืองพระกาฬไชยศรี บรรดาที่มีชื่ออยู่ในคำประกาศน้ำพิพัฒสัตยานั้น ดูเหมือนยังเข้าด้วยในหลวงอยู่หาเข้าด้วยใครไม่ ในหลวงถึงมีตระกูลบิดามารดาเปนผู้สูงศักดิ์มาแต่ก่อนก็สิ้นวาศนาเหมือนจมดินจมทราย แต่บ่าวไพร่ของตัวก็ไม่ได้หมายว่าจะได้เปนโตเปนใหญ่ ก็ชรอยเทวดาจะช่วยดลใจผู้หลักผู้ใหญ่

ให้ไปขุดไปคุ้ยเอามาตั้งขึ้นเปนเจ้าแผ่นดิน แต่ที่ได้เปนเจ้าแผ่นดินทั้งนี้ครั้นจะว่า ไปว่าได้เปนด้วยอำนาจ เทวดา ก็จะเปนอันลบหลู่บุญคุณของท่านผู้หลักผู้ใหญ่ที่ท่านพร้อมใจ กันอุปถัมภ์ค้ำชูขึ้นให้เปนเจ้าแผ่นดินนั้นไป ด้วยว่าความที่ได้เปนเจ้าแผ่นดินเพราะท่านผู้หลักผู้ใหญ่ค้ำชูอุดหนุนนั้น รู้อยู่แก่ตา เห็นอยู่แก่ตาของคนเปนอันมากตรง ๆ ไม่อ้างว่าอำนาจเทวดาแล้ว ย่อมว่าตามว่าได้เปนเจ้าแผ่นดิน เพราะอุปถัมภ์ค้ำชูของท่านผู้หลักผู้ใหญ่ว่าได้แต่ทางหนึ่ง ว่าแต่ก่อนผู้ที่จะคิดกันขัดขวางทางที่เจ้าแผ่นดินปัจจุบันนี้ จะมาเปนเจ้าแผ่นดินนั้นมีตัวฤๅหาไม่ตัวเธอก็มิใช่เด็กเปนผู้ใหญ่แล้ว เคยถูกเขาข่มเหงงอมมามิใช่ฤๅ ก็พวกที่จะคิดขวางนั้นมีเท่าไรเขากดมเกล้วเปนอันเดียวกัน ก็เมื่อเขานั่งซังเปนโตเปนใหญ่อยู่นั้น ท่านผู้หลักผู้ใหญ่ซึ่งอุปถัมภ์แผ่นดินปัจจุบันนี้ก็ทำไมเขาไม่ได้ไม่ใช่ฤๅ ก็เปนเหตุอะไรเล่าเมื่อยามจะถึงคราวแผ่นดินปัจจุบันนี้จะได้ตั้งก็พะเอิญให้พวกที่คิดขวางฆ่าฟันกันขึ้นเอง แล้วคิดอะไรไปก็ไม่สำเร็จ ผู้ที่จะคิดก็หลีกไปเอง ๆ จนไม่มีคนคิดนี้จะว่าเปนด้วยอะไรเล่า ก็มิต้องว่าเทวดามาช่วยแผ้วถางทางให้ฤๅ ถ้าต้องว่าดังนี้ก็เพราะเหตุอะไร ๆ ที่เปนอันขัดแก่ราชบัญญัติก็มักบันดาลให้รู้เนือง ๆ

ในหลวงบัดนี้ก็มีความเคารพแก่ผู้หลักผู้ใหญ่ในแผ่นดิน จะไปไหนนอกกรุงก็เขียนหนังสือไปทูลลาวังน่าทุกปีไม่ขาดเลย จนถึงครั้งนี้วังน่าท่านไม่ได้อยู่ในกรุง ก็ยังเขียนหนังสือไปทูลลา จะไปช้าเร็วใกล้ไกลเท่าไรทางไหนก็ได้ว่าไปถ้วนถี่ อนึ่งจะไปไหนแต่ละทีก็หาฤๅคุณ

ศรีสุริยวงศ์ก่อนทุกครั้ง ถ้าท่านทัดทานฉันก็ไม่เคยดื้อดึงขัดขวางเลย ต้องยินยอมตามจริงไป แต่ที่ท่านทัดทานนั้นจำได้สองครั้ง ครั้งหนึ่งจะไปเกาะสีชัง ลมบี้นั้นกล้านักท่านทัดทานไว้ว่าอย่าไปเลย คนที่ไปด้วยจะลำบากด้วยเมาคลื่นแลอาเจียนเหียนราก อดเข้าอดปลาก็ได้ขัดเสียไม่ไป ครั้งหนึ่งขึ้นไปเที่ยวถึงเมืองไชยนาทกับคุณศรีสุริยวงศ์ด้วยกัน ครั้งนั้นเห็นว่าเรือไฟไปคล่องอยู่ จะใคร่ไปให้ถึงเมืองนครสวรรค์ คุณศรีสุริยวงศ์ท่านห้ามไว้ว่าน้ำลดอยู่แล้ว ถ้าเรือไปเกยหาดติดอยู่จะมายากเพราะไม่มีน้ำขึ้นมีแต่ลดลงก็ไม่ไป ฝ่ายวังน่านั้นถ้าท่านจะไปนาน ๆ ท่านก็ให้มาลาทุกครั้ง แต่การที่มาลานั้นเหมือนกับมาปฤกษาก็หลายครั้ง ท่านมาลาว่าจะไปบ้านสีทาเขาคอกในระดูฝนเดือน ๙ เดือน ๑๐ ในหลวงก็ไม่ได้ห้ามหวงฤษยาอะไรท่านดอก ด้วยไม่มีสิ่งใดประสงค์จะช่วงจะชิงท่านในทิศนั้นทางนั้น แต่คิดกลัวไปตามภาษาคนพูด ๆ ว่าดงพระยาไฟเปนที่ร้าย น่าฝนมักมีไข้ กลัวท่านแลผู้ที่ไปตามเสด็จจะป่วยจะไข้ไป จึงได้ว่าทัดทานขึ้นไปว่าวิตกอยู่กลัวความไข้ความเจ็บ ก็จำไม่ได้เลยว่าท่านพ้องคำทัดทานสักครั้งหนึ่งขึ้นไป

อนึ่งการพระราชบัญญัติใด ๆ ที่ทรงตั้งแต่งขึ้นไว้เปนแบบแผนเยี่ยงอย่างโดยยุติธรรมราชประเพณี พระราชวงศานุวงศ์บางพระองค์มีประสงค์จะบีดบังไม่ให้ความนั้นทรงทราบถึงพระเนตรพระกรรณ แลความนั้นก็พะเอิญบันดาลทรงทราบถึงพระเนตรพระกรรณ ได้เห็นเปนมหัศจรรย์ เพราะฉนั้นจึงทรงพระราชดำริห์ว่า ชรอยจะเปนไปด้วย

อำนาจอานุภาพเทพยดาท่านคงชิ่นไปจนได้ทุกที่ ไม่แต่ในหลวง ถึงคุณศรีสุริยวงศ์ก็ได้เคยไปทูลห้ามไม่ให้เสด็จไปสี่ทาน่าฝน ชักเหตุชี้ผลไปต่าง ๆ ท่านก็เถียงจนคุณศรีสุริยวงศ์ ออกปากปฏิญาณว่าตั้งแต่นี้ไป วังน่าท่านจะไปทางไหนไม่ทัดทานต่อไปเลยแล้ว เพราะท่านไม่ไว้ช่องเอาใจผู้ที่เอาใจช่วยท่าน ความนี้เรื่องนี้จริง ไม่เชื่อไปสอบถามคุณศรีสุริยวงศ์เอาเถิด พระราชดำเนินข้างวังน่านั้น คราวท่านจะไปก็ไปเอง คราวท่านจะกลับก็กลับเอง คราวท่านจะไม่ไปก็ไม่ไปเอง ด้วยเหตุนี้ ถึงท่านจะลาก็ได้ไม่ลาก็ได้ แต่ในคราวที่จะไปนาน ๆ แล้วก็ให้มาลาอยู่เป็นเคารพนั้น ก็ควรยินดีอยู่แล้วว่าท่านจงรักภักดี รักษาเกียรติยศเจ้าแผ่นดินใหญ่ แต่ที่ไปสั้น ๆ น้อย ๆ วันไม่มาลานั้นก็มีเป็นหลายครั้งท่านก็เข้าใจว่าในหลวงไม่ทันรู้ ฤๅอย่างหนึ่งท่านให้มาลาออกชื่อทางหนึ่งแล้วกลายเป็นทางอื่น ฤๅลาว่าจะไปสั้นกลายเป็นยาวนั้นก็มีในหลวงก็รู้ทุกทีจะให้ระบุว่าครั้งนี้อย่างนั้นก็เปลืองกระดาษเปลืองสมุดยกเสียเถิดตามแต่จะลุกไป ปล่อยให้ลุกไป ถึงทัดทานก็ไม่ได้แล้ว จะว่าไปทำไมให้ลำบากปากลำบากใจ ท่านบีดจะไม่ให้รู้แล้วก็ทำไม่รู้เสียให้ท่านสบายใจ ถึงจะอาจว่ารู้ไปก็ไม่เป็นประโยชน์อะไรนัก ว่ามาทั้งนี้ก็แต่พอให้ทราบความว่าเทวดายังบันดาลให้รู้ ก็เจ้านายลูกเต้าของท่านนั้นเขาก็ไม่อยู่ในคำประกาศ ด้วยท่านเสด็จเขาก็ตามเสด็จบ้าง เป็นแต่มาลาอยู่บ้างแต่กรมหมื่นบวรวิไชยชาญ ถึงกระนั้นก็ไม่ได้ให้หนังสือเดิรทาง เพราะเข้าใจว่าพระบารมีวังน่าท่านมาก ถึงจะให้

หนังสือเดิรทางไปก็ไม่ต้องการ กับอิกครั้งหนึ่งในหลวงขึ้นไปอยู่วัง จันทรเกษม พระองค์เจ้าจรูญโรจน์เรืองศรี ในพระบวรราชวังขึ้นไป กรุงเก่า แล้วแวะเข้ามาลาว่าจะไปบ้านยายอยู่ที่ริมวัดราชบรรธม แต่ พวกที่ไปตามเสด็จเขาไม่ได้มาลา เพราะพระองค์ท่านลาแล้วก็เปน แล้ว กล่าวด้วยความเจ้านายในพระบวรราชวังโดยสังเขปสั้นเท่านี้

อิกแห่งหนึ่งกรมวงศา ฯ ออกช่องถึงสามครั้งสี่ครั้ง— มาแล้ว ครั้งหนึ่งไปทัพพาเอาเจ้าศุขนักโทษไปด้วย ไม่ได้บอกมาญช์ ครั้งหนึ่ง ปล่อยให้เจ้ากลางลูกไปปฐมเจดีย์จนได้อ้ายพึ่งเปนผัว ครั้นมีท้องขึ้น มาแล้วปล่อยให้ไปออกลูกหาพิศณุโลก ลูกที่ออกชื่ออ้ายแดง คนก็ เรียกว่าเจ้า เพราะเปนหลานกรมวงศา เจ้ากลางก็ได้อ้ายสมบุญเปน ผัวอิก เรื่องเหล่านี้ไม่มีใครพ้องในหลวง ได่ถามโดน ๆ ไปได้ความ ขึ้นเอง เพราะเจ้าศุขขึ้นไปอยู่วังน่าก็จองหองไว้ตัวเปนเจ้าอาของใน หลวง แล้วมาเดินน่าที่นั่งน่าวังกรมมเหศวรเอง เธอก็จะจำได้อยู่แล้ว จึงได้ไปจับเอาตัวมามอบให้กรมวงศาคุมไว้ ครั้นกรมวงศาไปทัพใน หลวงระวังเจ้าศุขอยู่กลัวจะกำเริบไป ได่ถามหาก็ได้ความขึ้นเอง ถึง เจ้ากลางในหลวงรู้อยู่ว่าชั่ว ตรวจตราถามขึ้นก็ได้ความเอง กรม วงศามอบให้พระยาพิศณุโลก แสง พาไป ครั้นแม่ปรางตายก็ลง มาเผาศพแม่ปราง[1] แล้วก็กลับไปพิศณุโลกอิก

อิกเรื่องหนึ่งกรมหลวงวงศา ให้เจ้าสายหนึ่ง เจ้าเจ้งหนึ่ง เรียก

---

๑ เจ้าจอมมารดาปราง รัชกาลที่ ๒ เจ้าจอมมารดากรมหลวงวงศาธิราชสนิท.

ว่าองค์สายองค์เจ้งไปมอบเปนลูกศิษย์กงสุดอังกฤษ ครั้นกงสุดอังกฤษไปเมื่องเชียงใหม่ ไปเมื่องเมาดเมี่ยนก็มอบให้ไปด้วยไม่ให้ในหลวงรู้ครั้งนั้นข้าหลวงกรมมหาดไทยนายหนึ่ง ในหลวงให้ไปเพื่อนกงสุดอังกฤษ ข้าหลวงในกรมมหาดไทยนั้นไปถึงเมื่องนครสวรรค์ ไปปรับทุกข์กับพระยานครสวรรค์ว่า กงสุดอังกฤษพาเอาเจ้าลูกกรมวงศาไปสองสองค์ไม่ได้ทูลลาในหลวง ก็ตัวขุนนางนายนั้นในหลวงให้กำกับกงสุดอังกฤษไป ก็การที่เปนนี้ผิดคำประกาศราชบัญญัติ มันจะมีความผิดด้วยจะทำอย่างไรดี ก็เมื่อขุนนางนายนั้นไปปฤกษาพระยานครสวรรค์ดังนี้ ลูกจ้างกงสุดเก็บความมาบอกแก่กงสุดอังกฤษ ว่าขุนนางนายนั้นไปนินทากงสุดอังกฤษ จึงมีหนังสือส่งมาถึงในหลวง ว่าตัวกงสุดอังกฤษเมื่อจะไปได้มาถามกรมวงศา แล้วว่าองค์สายองค์เจ้งจะเอาไปด้วยได้ฤาไม่ กรมวงศาก็ยินดียอมให้ไปด้วยต่อหน้าคุณศรีสุริยวงศ์ ๆ ก็ได้ว่ากับกงสุดอังกฤษว่าพาไปเถิดดีแล้ว เจ้าสององค์จะได้เห็นเมื่องต่าง ๆ รู้ขนบธรรมเนียมอังกฤษสืบไปในภายน่า กงสุดเห็นว่าท่านเปนบิดาของหม่อมเจ้า ชอกับท่านเสนาบดีพร้อมใจกันยอมแล้วจึงได้พาไป ก็บัดนี้ขุนนางผู้กำกับกลับไปนินทาว่ากงสุดลักพาเจ้าไปทำผิดราชบัญญัติ ขอให้ในหลวงทำโทษขุนนางคนนั้นให้มากกงสุดจึงจะหายเสียใจ ในหลวงได้รู้แต่หนังสือกงสุดดังนี้ จึงได้ทราบความจากขุนนางคนนั้นซึ่งกงสุดขอให้ทำโทษ ในหลวงได้ให้รางวัลเงินชั่งห้าฤาสามสิบแลซื้อผ้าเปนรางวัลเพราะมันซื่อสัตย์มั่นคงซื่อตรงแต่แผ่นดินจริง ๆ ไม่ทรยศ

อนึ่งเมื่อครั้งกรมวิศณุนารถกับคุณศรีสุริยวงศ์ ลาไปเที่ยวเมืองสิงคโปร์นั้น พวกที่ไปในลำทั้งสองลำในหลวงก็ได้เรียกเอาบาญชีแจกเสื้อผ้าหมด ครั้งนั้นหม่อมเจ้าสององ๕์ในกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ แล หม่อมเจ้าแฉ่งในกรมชุนธิเบศร์บวรตามคุณศรีสุริยงวงศ์ไปด้วยในเรือท่าน ในหลวงก็ได้ตามไปส่งถึงปากลัด หม่อมเจ้าสามอง๕์นั้นก็หลบหน้าเสีย แต่ความนั้นก็ไม่มิดผุดขึ้นแต่เมื่อท่านยังไม่กลับมา เพราะหม่อมเจ้าผู้พี่ของหม่อมเจ้าที่ตามไปนั้น ทำความยักยอกเงินทองขึ้นในวัง ก็ซัดขว้างกันต่อไปถึงหม่อมเจ้าที่ไปเมืองสิงคโปร์ ได้ถามกันเข้าก็ซัดกันต่อไป จึงได้ความว่าหม่อมเจ้าสามอง๕์นั้นหนีไปด้วย ด้วยเหตุที่พรรณามานี้ คือจะให้เห็นว่าราชบัญญัติห้ามไม่ให้หม่อมเจ้าหนีไปนอกกรุงนี้ผู้หลักผู้ใหญ่ที่เป็นกระทู้แผ่นดินอยู่ในบัดนี้ ก็ไม่เห็นด้วยไม่ยอมทำตาม เห็นความว่าหม่อมเจ้าได้ไปไกล ๆ ก็จะได้เจริญความรู้วิชาแลอะไร ๆ ไปดีกว่าขังไว้ ท่านผู้หลักผู้ใหญ่ท่านเห็นดังนี้แต่ในหลวงยังดีอยู่ไม่เห็นด้วย ในหลวงก็ไม่ห้ามหวงใครดอก ถ้าได้ลาแล้วก็ให้ไป แต่ที่จะลอบหนีไปดังนั้น จะเป็นทางที่ให้แผ่นดินรั่วทลุนัก ใครไปไหนไปได้ก็จะตามใจตัวไม่เกรงไม่กลัวในหลวง ก็ไพร่นอกกรุงมักดื้อเจ้าดื้อนาย ก็จะเป็นรังถ้อยรังความกีดขวางแก่การแผ่นดินฤๅเสียเกียรติยศแผ่นดินดังว่ามาแล้ว ในหลวงจึงตั้งประกาศให้ลาอยู่ เมื่อใครลาแล้วควรให้ไปก็ให้ไป ว่าให้เป็นแบบอย่างเหมือนอย่างเจ้าลูกเธอเล็ก ๆ ชาย หญิงก็ดี แต่ก่อนเคยไปนอนบ้านยายบ้าน

ตาฤๅบ้านชุนนางที่ชอบพอ แลไม่เคยโปรดให้ไปนอกกรุงกับท่านผู้หลักผู้ใหญ่เลย เดี๋ยวนี้ในหลวงก็ดีใจยอมให้ลูกชายลูกหญิงไปอยู่บ้านของตาของยายฤๅไปเที่ยวกับผู้หลักผู้ใหญ่ไม่รังเกียจรังงอนอะไร ใครได้ลาได้บอกแล้วว่าจะไป อยู่ไปเที่ยวกับท่านผู้หลักผู้ใหญ่แล้วก็ไว้ใจท่าน ดีใจให้ลูกไปอยู่แลเที่ยวกับท่านเห็นอยู่ด้วยกัน แต่ในหม่อมเจ้าที่มิใช่ลูกในหลวงนั้น ชรอยท่านผู้หลักผู้ใหญ่เห็นท่านจะสงไสยว่าในหลวงจะชัดไว้ไม่ให้ไป จึงไม่ให้ลาจึงไม่ได้ตั้งบาญชีให้รู้ ท่านผู้หลักผู้ใหญ่ ทั้งเจ้า ทั้งชุนนาง ท่านก็มี สติปัญญา คิดอ่านทำนุบำรุงแผ่นดินอยู่โดยรอบคอบ แต่เรื่องราชบัญญัตินั้นเห็นท่านจะไม่เห็นด้วย ท่านจะเห็นว่าเปนโบราณไปเปนการเก่าไป ก็ท่านผู้หลักผู้ใหญ่ออกชื่อมาในข้างต้นนั้นสามแล้ว เดี๋ยวนี้เห็นจะต้องนับตัวเธอเปนสี่ขุน เพราะตัวเธอก็มีอายุเปนผู้ใหญ่ คือนับปีเล่นเปรียบให้สูงศักดิ์เสียหน่อยหนึ่ง อายุก็เท่าทูลกระหม่อมพระพุทธเลิศหล้าเมื่อปีท่านเสด็จเถลิงถวัลยราชราชาภิเศกนั้นแล้วมิใช่เด็ก ในหลวงไม่โต้ไม่ชัดแล้วตามแต่สติปัญญาของเธอเถิด แต่ถึงแก่ชราแล้วเทวดายังเข้าด้วย อยู่ไกลถึงกลางป่ากลางดง การในบ้านในเมืองข้างหลังยังสอดสืบรู้ เหมือนกับการของท่านทั้งสามที่ว่ามาข้างต้นนั้น ก็ผู้ที่เปนปากบอนบอกให้รู้ความเรื่องนี้ ก็ไม่ควรที่จะได้รางวัลเพราะมันให้รู้โดยความที่พูดกันเพ้อ ๆ ไป ไม่ได้ตั้งใจซื่อสัตย์ต่อราชบัญญัติของในหลวง ก็คงจะต้องเสียเงินปูนบำเหน็จแต่แก่อ้ายคนที่กำกับกงสุลไปนั้นแลมันซื่อสัตย์แท้ต่อคำประกาศ

ในหลวงเมื่อเข้าไปถึงกรุงเทพ ฯ แล้วจะเลื่อนที่มันให้เปนพระฤาเปน
พระยาสุจริตรักษา ฤาวิเศษสัตยาอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นไว้สักนาย
หนึ่ง เพราะมันถือยศแผ่นดินปัจจุบันนี้ รู้ข่าเยงเกรงกลัวไม่คิด
ล้างคิดทำลาย ถ้าเทวดายังเข้าด้วยในหลวงอยู่ด้วยอานุภาพที่เห็นนั้น
แล้ว เทวดาไม่เข้าด้วยผู้คิดทำลายราชบัญญัติ ยังเปนลูกเปนหลาน
ใกล้ ๆ ในหลวงได้ทำบุญทำคุณเกื้อหนุนมากกว่าผู้อื่น ถ้าเนรคุณทร
ยศล้างเกียรติยศในหลวงอย่างนี้ เทวดาชังมากกว่าท่านที่ในหลวงได้
พึ่งบุญคุณท่าน เพราะท่านได้ทำบุญทำคุณในหลวงมากพ้นที่จะพรรณา
ความผิดไปบ้างเล็กน้อยไม่ควรจะยกขึ้นว่า เทวดาจึงไม่สู้ชังท่าน
เพราะ เทวดา ส่งสาร แก่ใน หลวง อยู่ว่า ตัวคน เดียว จะเสีย ตัวไปไม่ได้
ก็คนที่ไม่ได้เปนคุณแก่ในหลวง เปนแต่ผู้รับบุญรับคุณของในหลวง
มาเนรคุณทรยศอย่างนี้ เทวดาคงชังมาก เรื่องนี้ในหลวงไม่ว่าอะไร
ต่อไปแล้ว ตามแต่สติปัญญาเธอจะทำไป เปนแต่จะปนบำเหน็จอ้าย
คนที่ซื่อสัตย์ว่ามีคนซื่อสัตย์ในแผ่นดินปัจจุบันนี้คนหนึ่ง ถือราชบัญญัติ
มั่นคงเท่านั้น เธออย่าว่าอะไรแก่ในหลวงต่อไปอีกเลยด้วยความเรื่องนี้
หินหักอย่าเอามาโยนต้นโพธิ์เลยในหลวงไม่ต้องการทำไม ถ้าเทวดามี
เทวดาคงเข้าด้วยในหลวง เทวดาจะทำแก่ผู้ผิดเอง.

ฉบับที่ ๑๓

พระราชนิพนธ์ จดหมายพระศรีสุนทรโวหาร ถึงขุนศรีสยามกิจ

ปีขาล พ, ศ, ๒๔๐๗

จดหมายถึงนายเนตรขุนศรีสยามกิจ[๑] ผู้ช่วยราชการกงสุลฝ่ายสยามณเมืองสิงคโปร์ให้ทราบ

ด้วยมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่ง ให้ท่านแจ้งความแก่พระพิเทศพานิชสยามพิชิตภักดีให้ทราบ ว่าหนังสือที่มีเข้าไปถวายโดยเรือกลไฟเจ้าพระยา ๒ ฉบับ ๆ หนึ่งเขียนที่เมืองสิงคโปร์ ลงวันที่ ๒๖ เดือนดิเซมเบอร์ อิกฉบับหนึ่งเขียนที่เมืองเกาะหมาก ลงวันที่ ๒๙ เดือนดิเซมเบอร์ คฤศตศักราช ๑๘๖๖ กับหีบใหญ่ที่มาแต่มิศเตอร์ ด. ก. มาสอน พระสยามธุระพาหะกงสุลสยามณกรุงลอนดอนหีบหนึ่ง หีบใหญ่ส่งมาแต่มิศเตอร์เดมิศมาเกอร์กงสุลรองฝ่ายสยาม อยู่ที่ท่ามารเซอเมืองฝรั่งเศสหีบหนึ่ง กับหีบเล็กที่ผูกเข้าไปกับหนังสือพิมพ์อิกหีบหนึ่ง ของสามหีบนี้ผู้ส่งมาเขามีหนังสือมากราบทูลแล้วแต่ก่อนบ้าง ครั้นบ้าง ได้ทรงตรวจสิ่งของในหีบก็ถูกต้องแลเปนปรกติไม่เสียหาย เสียแต่หลอดน้ำมันในสิมปสอเมเตอหลอดหนึ่ง ได้เอาหลอดอื่นเข้าที่ดีแล้ว

---

๑ ขุนศรีสยามกิจ (เนตร) นี้ ในรัชกาลที่ ๕ ได้เปนพระยาสมุทบุรานุรักษ์ แล้วเปนพระยาอรรคราชนารถภักดีกระทรวงต่างประเทศ

กงสุลออบาเรตเปนมนุษย์วิเศษ ถ้าทำกิริยาอะไรปลาดเปนเหตุ
ขัน คนทั้งในเมืองนอกเมืองก็ตื่นกันไป ปากก็บ่นมือก็เขียนเพ้อพำ
ไปต่าง ๆ ถ้าเกิดขึ้นคราวไรแล้ว ถ้าวุ่นวายขึ้นคราวไรแล้ว ก็มีชื่อ
ในหนังสือที่โต้กันไปโต้กันมาทุก ๆ ฉบับ เดือนหนึ่งบ้างสองเดือนบ้าง
สามเดือนบ้าง สองเที่ยวสามเที่ยวคราวเรือกว่าจะส่งบไป ครั้งนี้วุ่นติด
ต่อกันมาไม่หยุด ถึง ๔๒ วันไม่หยุดสักวันหนึ่ง ผู้อยู่ไกลก็อยากจะให้
เล่าว่าวุ่นอะไรบ้าง อย่าเล่าเลยกับกระดาษฝรั่งจะแพงขึ้นราคาไป ฤๅ
ถ้าเขียนในกระดาษไทย กลัวชาวบ้านบางซ่อนจะทำไม่ทัน แต่คราวนี้
เห็นคนจะบ่นพิมพำโต้กันอยู่ด้วยชื่อคนคนนี้ไปกว่าปีหนึ่งแน่แล้ว ใครรู้
ไปก็คงจะเขียนมาก็ต้องเขียนตอบไป ในหนังสือคอเรศปอนเดนในเมล์
ทุก ๆ เมล์ ก็เห็นจะเปนชื่อคนคนนี้ไปนาน ว่ากะนี้แล้วกะนั้น จง
อย่างนี้แล้วจงอย่างนั้น เห็นว่าอย่างนั้นชรอยจะอย่างนั้น คงร่ำไปไม่
หยุดทุกคราวเรือแล้ว ถ้าจนถึงเดือนยันยูวารีปีน่า ๑๘๖๘ หยุดได้เปนดี
เพราะใครมีประสงค์อย่างไร ก็เห็นว่าเปนเครื่องมือที่จะพ่อให้เปนไปตาม
ประสงค์ เพราะคนฦๅกันว่า เจ้าชีวิตรเมืองไทยมั่งมีเงินทองมาก
พ่อให้อยากด้วยของที่อยาก ก็คงเสียเงินให้ ชู่ให้กลัวด้วยของที่
น่ากลัวก็คงเสียเงินให้อะไร ๆ ขึ้นก็มีผู้มาพูดแทะจะเอารางวัลบ้าง แทะ
จะให้เสียเงินบ้างไม่สมประสงค์ก็ดิ้นรนไปต่าง ๆ

แมมเนวละเวนครูสอนหนังสือเจ้านายในนี้ เดี๋ยวนี้ซุกซนนัก
เอานี่ซนนั่นเอานั่นซนนี่แล้วก็กล้านัก เมื่อณวัน ๗ ๗ ๒ ค่ำนี้ เวลาพลบค่ำ

เสด็จออกท่านเสนาบดีเข้าเฝ้าอยู่ ก็ให้ลูกเข้ามาเฝ้ากราบทูลว่า แมมมาจะขอเข้ามาเฝ้าเปนการร้อน รับสั่งว่ามาก็มาซิ ครั้นอย่างไร สืบรู้เข้าว่าท่านเสนาบดีเข้าเฝ้าอยู่ก็กระดากไปไม่เข้ามา ความเรื่องนี้ ทราบใต้ฝ่าลอองธุลีพระบาทแล้ว โดยทรงสังเกตท่วงที แมมเนว ละเวนจะเข้ามานี่ เพราะกงสุลอังกฤษให้เข้ามากราบทูลชู่ชัดขวาง จะยุให้ทรงห้ามราชทูตสยามเสียไม่ให้ไป จะกราบทูลให้จ้างเซอร์ยอน โบวริงใช้เปนราชทูต จะได้คิดเอาเงินสักพันชั่งสองพันชั่งขึ้นไป โอเจ้าชีวิตรเมืองไทยพระราชทรัพย์เปนกองใหญ่ มั่งมีมากแลมีอำนาจสิทธิ์ขาดมักอยากของปลาด แต่ขี้ขลาดขี้ตืนบ้ายุบ้ายอน่าพูดพ่อเอาเงินจริง คำนี้นายเนตรอยู่เมืองสิงคโปร์นานแล้ว เห็นจะเชื่อไปบ้างดอกกระมัง อะไรอะไรอย่าให้เล่าเลย พังเอาที่ท่านราชทูตเถิด คำฦๅอย่างนี้เปนไร จึงหวานนักไม่จืดเลย พระพิเทศพานิชเห็นจะกลับมาไม่ทันเรือไฟเข้ามาดอกกระมัง

อนึ่งรับสั่งให้แจ้งความแก่นายห้างเยดิผีดแลน ว่าเงินกู้กันที่สิงคโปร์ปีหนึ่งร้อยละเก้า ผิดกับที่กรุงเทพ ฯ อยู่หลายบาท ในกรุงปีหนึ่งร้อยละ ๑๕ ผิดกันถึง ๖ บาท ผู้จะกู้ในกรุงร้อยละ ๑๕ มิถมไปห้างล้มเมื่อใดก็พลอยขาดทุนด้วย

หนังสือถวายเข้ามาเรือไฟคราวนี้ถึง ๓๒ ฉบับ ที่มาแต่ไกลมีชื่อกงสุลออบาเรตด้วยเรื่องความเก่า ๆ อยู่ ๓ ฉบับ แต่ที่มาใกล้ ๆ แล้วเต็มไปด้วยชื่อกงสุลออบาเรตทั้งนั้น ก็ผู้ที่ว่าเข้ามานั้นนั่น โดยรูป

ความก็เปนความจงรักภักดี ถ้าโต้ตอบไปมาหลายที มีประสงค์อย่างไร ก็คงว่าให้เห็นออกมา คราวเรือน่าใครว่ากระไรเข้ามาอิก ก็อย่าพลอยว่าทูลขอรางวัลให้ เข้าในบางกอกแพงมา ๒ ปีแล้ว พึ่งจะถูกลงปีนี้ เงินทองพึ่งจะได้มีมามาก ต้องแต่งทูตไปฝรั่งเศสก็ต้องเสียเงินมาก จะต้องทำการพระบรมศพด้วย[๑] จงมีอัธยาไศรยบ้างเถิด คำฦๅเช่นว่าก่อนนั้น ถึงว่ากันมากก็จริง จืดเสียบ้างเถิด ที่แท้ราชการจะสิทธิ์ขาดคงอย่างไร ก็สุดแต่ท่านเสนาบดีเห็นพร้อมกันนั่นและ คำนี้เทียงแท้อย่าสนเท่ห์เลย

คำอธิบายของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์

สำเนาจดหมายกระแสพระราชดำรัสในรัชกาลที่ ๔ ฉบับนี้ เปนเวลาที่เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ยังอยู่ในประเทศยุโรป แต่สันนิฐานตามความสังเกต แลเห็นตัวอย่างด้วยทั้งเมื่อยังเปนมหาดเล็กวิเศษอยู่ แลเมื่อกลับมารับราชการอยู่ในกรมพระอาลักษณ์ก็ดี หนังสือทูลเกล้าถวายมาจากต่างประเทศบางเมล์ก็มากบางเมล์ก็น้อย เพราะเวลานั้นเรือเจ้าพระยาเดินสิงคโปร์กับกรุงเทพ ๆ ๑๕ วันครั้งหนึ่ง หนังสือมากทรงพระราชหัดถ์ไม่ทันกับเรือจะออก ก็ถึงต้องให้เรือคอยอยู่กว่าจะ

---

๑ คือ พระบรมศพพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

เสร็จหนังสือหลวง เรือเจ้าพระยาจึงออกไปได้ ถึงเวลาออกก็ต้องออกไปอยู่น้ำเชี่ยว หนังสือหลวงเสร็จแล้วก็ให้เรือกลไฟหลวงกรมอรสุมพลออกไปส่งเสด็จแล้วจึงเรือเจ้าพระยาไปได้ หนังสือหลวงที่เกี่ยวแก่คนต่างประเทศชั้นผู้ดีมียศก็ทรงพระราชหัดถ์เปนภาษาอังกฤษเอง ถ้าชั้นปรกติมักจะทรงดิกเตตให้พระศรีสุนทรโวหาร (พั๊ก) เขียนแล้วเซ็นชื่อเปนผู้รับสั่ง เจ้ากรมพระอาลักษณ์ ถ้าจะตอบเปนภาษาอังกฤษก็ทรงร่างมาทีเดียวลงในกระดาษรับสั่ง คือกระดาษบัวตัดเย็บเปนเล่มบาง ๆ ทรงร่างด้วยดินสอเปนภาษาอังกฤษบ้าง อริยะกะบ้าง ถ้าเปนภาษาอังกฤษมีเสมียนเจ๊กจ้างไว้ในกรมอาลักษณ์คนหนึ่งคัดลงกระดาษ ถ้าหนังสือมากฉบับก็เรียกเอาเสมียนที่กรมท่าโปตุเกศบาโรส์ ฤๅโกเดโรไปช่วยคัดบ้าง ถ้าเปนบาพี๊ อริยะกะ ขุนมหาสิทธิโวหารเปนผู้คัดสำเนาแล้วลงชื่อพระศรีสุนทรโวหารผู้รับสั่ง Chief of Royal Scribers เพราะฉนั้นจดหมายรับสั่งฉบับนี้คงเปนพระศรีสุนทรโวหารรับ ๆ สั่งแต่ทรงดิกเตตเอง พระศรีสุนทรโวหารเปนผู้เชี่ยน เห็นจะไม่ผิด ครั้นเมื่อเจ้าพระยาภาสกรวงศ์กลับเข้ามารับราชการจึงได้แบ่งเปน Royal Trivate Secretary พนักงานเชิญรับสั่งไปต่างประเทศ บรรดาแพนก หนังสืออังกฤษแล้วไม่เปนลาย พระราชหัดถ์แล้ว ลงชื่อไปรเวตสิเกรตารีทั้งนั้น หนังสือภาษาอังกฤษนั้นที่สำคัญก็ทรงพระราชหัดถ์ในสมุดรับสั่งบ้าง มีพระกระแสให้ตอบบ้าง แต่ภาษาไทยฤๅภาษามคธคงพระศรีสุนทรโวหารเซ็นอยู่ สังเกตมาที่เคยเปนไปดังนี้ จึงไม่ใช่จด

หมาย ที่ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ลงชื่อ พระศรีสุนทรโวหาร ลงชื่อ เปน แน่
แลจดหมายชุนศรีสยามกิจ (เนตร) กราบทูลที่ทรงตอบเองเปนภาษา
อังกฤษก็มี ที่เปนภาษาไทยพระศรีสุนทรโวหารลงชื่ออยู่จนตลอด
รัชกาล ข้อความในจดหมายเปนพระกระแสทรงเอง พระศรีสุนทร
โวหารเขียน โชก ฤๅยูดีไม่เปน.

จ. พ. ภ.

เรื่องโอบาเรสรบกวนมีมาก ถึงผลักอกหม่อมราโชไทย (บาง
คนว่าตบเอา) แลโยนหีบหมากมาแต่บนติก เรื่องนี้ปรากฏในบางกอก
ริคอเดอร์ก็มี จนถึงต้องแต่งทูตพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ออกไปกรุง
ปารีศเมื่อปีชาด นางเลียวโนเว็ล ครูภาษาอังกฤษพระเจ้าลูกเธอที่
เขียนจดหมายนี้ ตามเสียงแลตัวสกดของพระศรีสุนทรโวหาร (พัก)
ลกนี้คือนายฤยสที่เข้ามาตั้งห้างทำบ่าไม้เดียวนี้ว่าตายแล้ว.

ฉบับที่ ๑๔

พระราชนิพนธ์ จดหมายพระศรีสุนทรโวหารถึงขุนศรีสยามกิจ ปีเถาะ พ,ศ, ๒๔๑๐

จดหมายพระศรีสุนทรโวหาร เจ้ากรมพระอาลักษณ์ มาถึงขุนศรีสยามกิจ ผู้ช่วยราชการกงสุลฝ่ายสยาม ให้ว่าแก่พระพิเทศพานิช ว่ามีรับสั่งถามออกไป ว่าหมอฮูเคนสตราเดนรู้จักกับพระพิเทศพานิชฤๅไม่นั้น เพราะโดยทรงสังเกตมาแต่ก่อน ว่าใคร ๆ จะเข้ามาในกรุงเทพ ฯ แล้ว เคยแวะไปหาพระพิเทศพานิชโดยมาก เพราะเห็นว่าเปนกงสุล พระพิเทศพานิชได้กราบทูลชักนำมาบ้าง ไม่ได้กราบทูลมาบ้าง ไม่ได้กราบทูลโดยมาก เปนแต่พวกที่เขาเข้ามาเซายื่นยันว่าได้ไปหาพระพิเทศพานิชแล้ว แต่คำยื่นยันนั้นเห็นจะเท็จบ้างจริงบ้าง อย่างคำยื้นยันของจีนตั้นกิมจิว ก็เปนเท็จเปล่าในหนังสือนั้น การที่ทรงถามไปนั้นก็เปนอันควรจะถามอยู่ เพราะมีคำพระพิเทศพานิชเขียนหนังสือถวายเข้ามา ว่าพระอาการพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นมเหศวรศิวิลาศนั้น หมอฮูเคนสตราเดนถวายยาเห็นจะหาย เพราะว่าอย่างนี้เข้ามาจึงทรงแคลงว่าเห็นจะรู้จักกันกับหมอกระมัง แลซึ่งพระพิเทศ

พานิชกราบทูลว่าไม่รู้จักเลยนั้นก็ทรงเชื่อแล้ว แต่กราบทูลว่านายเนตร
ชุนศรีสยามกิจรู้จัก ได้พบเมื่อหมอจะเข้ามา อนึ่งพระพิเทศพานิช
กราบทูลว่ากงสุลออบาเรต ถึงหมอฮูเคนสตราเดนจะไปรักษาหายก็เห็น
จะไม่ให้เงินมาก ด้วยเขารู้ปรกติว่าราคาค่าจ้างรางวัลหมอที่ไทยจะ
เรียกว่าขวัญเข้าค่ายาอย่างยุโรปนั้นเปนแน่ เขาจะไม่ตื่นตามใจหมอ
เหมือน ฯ พณ ฯ กรมท่า ซึ่งกราบทูลเข้ามาดังนี้ทรงเห็นว่าชอบแล้ว
เห็นจะถูกที่จริงแล้ว ที่แท้นั้นกงสุลออบาเรตป่วยหนักจนลุกขึ้นไม่ได้
หมอดอกเตอร์เยมกำเบลให้ยาแก้ไข้มาถึง ๑๐ วันแล้ว อาการไม่คลาย
เมื่อหมอฮูเคนสตราเตนเข้ามาหมอกำเบลก็หึงษ์มาก โกรธ ฯ พณ ฯ
ว่าไม่บอกก่อนไปหามา หมอฮูเคนสตราเดนเปนเด็กพึ่งเกิดเมื่อหมอ
เยมกำเบลได้ดิโปลมาเปนหมออยู่แล้ว กงสุลออบาเรตก็รู้ว่าหมอเยม
กำเบลหึงษ์ ถึงหาหมอฮูเคนสตราเดนไปรักษาก็บิดความไม่ให้หมอ
เยมกำเบลรู้ หมอเยมกำเบลยังเที่ยวอวดอยู่ว่าตัวรักษาหายเอง แต
อาการกงสุลออบาเรตนั้น เมื่อข้างขึ้น ๙ ค่ำมานัดว่าจะมาเฝ้าแล้วก็กลับ
ป่วยไป ว่าจะมาวันอาทิตย์เดือน ๘ ขึ้น ๑๓ ค่ำเปนแน่แล้วก็มาไม่ได้ บอก
ป่วยว่าลงไปวันละ ๔ ครั้ง ๕ ครั้ง แล้วว่าจะมาเมื่อวันศุกร เดือน ๙
แรม ๓ ค่ำแล้วยังมาไม่ได้ มาเฝ้าได้ต่อวันจันทร์เดือน ๙ แรม ๖ ค่ำ
มาเฝ้าประเดี๋ยวหนึ่งแล้วก็กลับไป อาการดูเต็มที่อยู่ดูรูปร่างหน้าตาเอา
เถิด ก็คลายขึ้นคราวนี้ใครรักษาไม่ทราบเลย หมอฮูเคนสตราเดนมา
อยู่ในกรุงเกือบ ๒ เดือน ก็ไม่ได้เฝ้าทูลลองธุลีพระบาทดอก ใครจะ

หารักษาได้ค่ายาชวัญเข้าแรงนัก เพราะตื่นเชื่อฦๅว่าเมืองไทยมั่งมี
มาก หลงพ่อออชาวยุโรปมากนัก

ในหนังสือพิมพ์มอนิตอใหม่ของพวกอเมริกาก็ลงหนังสือพิมพ์ยุว่า
เงินทองของแผ่นดินมีเปนนักเปนหนา ฝรั่งเศสจัดเรือรบไว้มากเอาบ้าน
เมืองใกล้เคียงบ้านเมืองไทยเข้ามา ทำไมผู้ครองฝ่ายไทยจึงไม่ออก
เงินจ้างเรือรบเมืองอื่นมาช่วยป้องกันบ้านเมือง

อิกฉบับหนึ่งลงหนังสือพิมพ์ว่า ฯ พณ ฯ สมุหพระกลาโหม
ให้เที่ยวทำแผนที่บ้านเมืองทุกหนทุกแห่ง จะสร้างเรลโรด(รถไฟ)
แลเตเลแครบ(โทรเลข)เพ่นพ่านทั่วเมืองไป ความนี้ก็ไม่จริงดอก เปน
แต่พูดพ่อจะให้ออกเงินทำ จะได้บอกพวกพ้องให้เอาลวดมาขายทำ
สายเตเลแครบ แลให้มารับจ้างเปนเอนเซนียกินเงินเดือน ๆ ละ ๑๐๐๐
เหรียญ แลจะได้สั่งเครื่องรถไฟแลเหล็กฟากปูทาง แลจะให้จ้าง
เจ๊กจีนพวกพ้องทำทาง เรื่องรถไฟแลเตเลแครบนี้ มีผู้มากราบทูล
เซ้าซี้ฦๅเชียนหนังสือมาถวาย ชักชวนให้ลงทุนทำในปีหนึ่งโดยน้อยก็กว่า
๒๐ ครั้ง เมืองไทยทำทางรถไฟขึ้นก็จะไม่มีคนเดิน เพราะทางเดิน
คือลำน้ำมี ธุระเขาไม่ร้อนนักเขาก็ไม่ยอมเสียค่าจ้างรถไฟให้ ถึง
เตเลแครบก็เหมือนกัน มิศเตอรริดมิศติบัญญามากแล้วคิดอ่านแขง
แรงทำสัญญาแล้วก็เลิกไปไม่ใช่ฦๅ มิศเตอ ด. ก. มาสอนคิดว่าจะ
ทำทางรถไฟข้ามเมืองกระมาเมืองชุมพรก็เลิกเปล่าไปไม่ใช่ฦๅ แต่
คนต่างประเทศ ยังเห็นว่าในหลวงตื่นการปลาดมาก เหมือนคนเสียจริตก็

ยังมายุเย้าเกากวนไม่วางวายให้ลงทุนหลวงทำ เมื่อเปนดังนี้ผู้ที่มายุ
ก็ควรเห็นว่าเปนผู้เสียจริตเองหูเบาเอง ตื่นคำฦๅเชื่อคำฦๅง่าย ๆ ไม่
ดูธรรมดาที่จริง

แลครั้งนี้มิศเตอรริดเขียนหนังสือให้พระพิเทศกราบทูล ว่าถ้า
จะโปรดให้เปนกงศุลฦๅโปลิติกอลเอเยน รับราชการเอาธุระผู้ครอง
แผ่นดินฝ่ายสยามอยู่ณเมืองลอนดอนแล้ว จะขอเอาเงินเบี้ยหวัดปี
ละ ๑๐๐๐ ปอนด์ จะช่วยราชการฝ่ายสยามที่เกี่ยวข้องทุกบ้านทุกเมือง
ให้เต็มกำลัง ก็การฝ่ายสยามนี้เปนบ้านเมืองมีเงินทองน้อย การที่
เสื่อมเสียไปครั้งนี้ก็มีแต่เรื่องเมืองเขมร เดิมเปนเมืองส่งส่วยบรรณา
การอยู่ บัดนี้ฝรั่งเศสเอาไปเสีย ส่วยแลบรรณาการก็ตกไป ถ้า
มิศเตอร์ริดจะคิดเอาอำนาจอังกฤษไปกดฝรั่งเศสคืนเมืองเขมรมาขึ้นแก่
ไทยตามเดิมได้ ส่วยแลบรรณาการจะได้แก่เมืองเขมรอย่างก่อนเต็ม
ตัวทีเดียวไม่ขาดเลย ราคาก็จะไม่ถึง ๑๐๐๐ ปอนด์ ว่าตามจริง ๆ
ส่วยเมืองเขมรเปนกระวาน ๕๕ หาบคิดราคาหาบละชั่งเศษ แลเร่วบ้าง
รงบ้างขผงบ้างน้ำรักบ้างพอเปนตัวอย่างสินค้า ผ้าขาวแพรขาวบ้าง
รวมราคาทั้งหมดประมาณ ๗๐ ชั่งฦๅใกล้กับ ๗๐๐ ปอนด์ ต้องเสีย
ของพระราชทานตอบแทนเปนราคา ๒๔ ชั่ง ๒๕ ชั่ง คงได้แต่เมือง
เขมรอยู่ใน ๗๐ ชั่งเศษ ฦๅ ๔๐๐ ปอนด์เศษ เมื่อเปนดังนี้เมื่อไม่ได้
เมืองเขมรคืนมาจะไม่ดีกว่า ต้องเสีย ๑๐๐๐ ปอนด์แก่มิศเตอร์ริดฦๅ
แลว่ามาทั้งนี้ที่ไหนชาวยุโรปจะเชื่อว่าจริง ด้วยเพศบ้านเพศเมืองเขา

ใช้เงินมาก ความเรื่องนี้ราคาของในท้องตลาดเมืองไทยเมืองเขมรเปน
พยานเปนสลักสำคัญให้เห็นจริง เพราะบ้านเมืองเหล่านี้มีเงินน้อยคน
จะซายของแพงหนักขึ้นไปไม่ได้ ถึงเรียกส่วยไร่แต่ราษฎรก็ต้องเรียก
อ่อน ๆ อย่างนี้แลเรียกแรงขึ้นไปบ้านเมืองก็ได้ความเดือดร้อนกำเริบขึ้น

อนึ่งมิศเตอร์ริดว่าในจดหมายถึงพระพิเทศนั้น ว่าไม่ได้เขียน
ถวายไม่ได้กราบทูล ว่าถึงกงสุลเยเนราลของฝรั่งเศสที่เมืองเบตาเวีย
นั้น มิศเตอร์ริดไม่ได้เขียนถวายไม่ได้กราบทูลจริง แต่พระพิเทศแต่
ก่อนได้มีหนังสือเข้ามากราบทูลเมื่อครั้งคิดกับมิศเตอร์ริด ทำหนังสือ
พิมพ์ไปรเวตไล่เบลนินทากงสุลออบาเรต เมื่อปลายปีฉลู คฤศต-
ศักราช ๑๘๖๔ แล ๑๘๖๕ ต่อกันนั้น พระพิเทศได้กราบทูลเข้ามาว่ามิศ-
เตอร์ริดบอกแก่พระพิเทศว่า มิศเตอรริดได้ฝากหนังสือพิมพ์ไปรเวตนั้น
ไปให้กงสุลเยเนราลฝรั่งเศสอยู่ที่เมืองเบตาเวียอ่าน แต่ชื่อไรทรงลืมไป
เสียแล้ว กงสุลเยเนราลนั้นเชื่อหนังสือพิมพ์นั้นว่าจริง เพราะเหนสลัก
สำคัญแล้วก็ติเตียนกงสุลออบาเรตเปนอันมาก แล้วได้ว่ามาแก่มิศเตอร์
ริด ว่ากิริยากงสุลออบาเรตเช่นนี้ แอมเปเรอแลคอเวอนแมนต์กรุง
ปารีศจะไม่เห็นชอบด้วยเลย แลว่ากงสุลเยเนราลผู้นั้นเปนผู้ชื่อสัตย์
เรียบร้อยดี ความเรื่องนี้ได้ทรงสดับแต่ก่อนวันตรุษปีฉลู แต่เมื่อ
กงสุลออบาเรตยังไม่กลับเข้ามา เมื่อวันตรุษมองสิเออคราบี่เนดมากิน
โต๊ะเลี้ยง ได้รับสั่งถึงกงสุลเยเนราลนั้น มองสิเออคราบีเนดก็ได้กราบ
ทูลรับว่าตัวได้ทำราชการอยู่กับกงสุลเยเนราลนั้นนาน กงสุลเยเนราล

นั้นเปนผู้เรียบร้อยซื่อตรง แต่มิใช่คนฝรั่งเศสแท้เปนชาวยุโรปเมืองอื่น มาทำราชการในแอมเปเรอ

ครั้งนั้นได้ทรงพึ่งชื่อมองสิเออดักเชดเดอเบลกอด Monsieur Duchesne de Belleourt กงสุลเยเนราลฝรั่งเศสที่อยู่เมืองเบตาเวีย ก่อน ว่าจะเปนทูตเข้ามาในกรุงเทพ ฯ จึงได้ทรงจดหมายไปสืบถามที่มิศเตอร์คราบีเนด ๆ ก็รับว่าผู้นั้นเปนผู้ที่ตัวกราบทูลแต่ก่อนนั้นถูกต้องแล้ว จึงได้ทรงพระราชหัดถเลขาดำรัสสั่งไป ให้พระพิเทศไปว่าแก่มิศเตอร์ริดให้พูดกับกงสุลเยเนราลนั้น ครั้นพระพิเทศไปว่าดังรับสั่งมิศเตอร์ริดไถลถลากไปเสียเล่า การอย่างนี้เข้าใจผิดกันฤๅถูกกันไม่รู้ ทำให้ลำบากนักหนา เหมือนอย่างเรื่องมิศเตอร์เดลเฝนเหนริเดอวอลันเด นายห้างเมืองโบดก Monsieur Delphen Henry De Vallande of Bourdaux[๗] in France ซึ่งเปนผู้รับเปนเอเยนทำเรือกลไฟชื่อกัศมอปอไลยชายให้พระพิเทศแต่ก่อนนั้น มิศเตอร์ริดกับพระพิเทศขอเข้ามาให้ตั้งเปนกงสุลฝ่ายสยาม ครั้นราชทูตซึ่งออกไปครั้งก่อนรับแก่มองติคนี ตั้งมองสิเอออาเมดีดิแครหานเปนกงสุลฝ่ายสยามเสียแล้ว พระพิเทศกับมิศเตอร์ริดเชียนหนังสือกราบทูลเข้ามาบ้าง กราบเรียน ฯ พณ ฯ ท่านบ้าง รบเร้าเกากวนแชงแรงนักหนา ให้ถอดมองสิเออดิแครหานเสีย ให้ตั้งมองสิเออเดลเฝนเหนริเปนกงสุลฝ่ายสยามจงได้ หนังสือที่รบกวนเรื่องนี้ไม่รู้ว่าสักกี่ฉบับ จึงได้มีรับสั่ง

---

๗ Bordeaux

แก่มองสิเอออออบาเรตเมื่อกลับไปครั้งก่อน ให้ขอแก่คอเวอนแมนต์ฝรั่งเศสตั้งมองสิเออเดลเฝนเหนริ์เดอรวอลันเด เปนกงสุลฝ่ายสยามที่เมืองโบดก คอเวอนแมนต์ฝรั่งเศสก็ยอมมาแล้ว ครั้นจะทรงตั้งไปตามที่ขอไปนั้น พระพิเทศกับมิศเตอร์ริดเห็นจะตกใจ กับมิศเตอร์เดลเฝนเหนริ์เดอวอลันเดเสียแล้วกลับกราบทูลขัด ขอเข้ามาว่าอย่าให้ตั้ง ว่าห้างนั้นจวนจะล้มอยู่แล้วถ้าทรงตั้งไปจะเปนที่เสื่อมเสียพระเกียรติยศ การก็ค้างมา ก็บัดนี้เรืองนี้ยังได้ทรงลำบากมากอยู่ จนถึงเมื่อวันอังคาร เดือน ๙ แรม ๗ ค่ำเรือเจ้าพระยาเข้ามาถึงครั้งนี้ก็ยังได้ทรงรับหนังสือฉบับว่าจู้จี้ ด้วยเรื่องจะตั้งมิศเตอร์เดลเฝนเหนริ์เปนกงสุลนั้นมา แต่พระสยามธุรานุรักษ์ที่หวงยศกลัวมิศเตอร์เดลเฝน เหนริ์จะเปนกงสุลขึ้นมียศเสมอกับตัวไป หนังสือเพ้อเจ้อยืดยาว ของพระสยามธุรานุรักษ์นั้นได้ทรงรับ ที่วังพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นมเหศวรศิวิลาศกำลังประชวรเพียบหนักอยู่ จึงพระราชทานให้ ฯ พณ ฯ สมุหพระกลาโหมอ่าน แล้วรับสั่งให้ท่านทำหนังสือถึงพระพิเทศว่า ไปว่าความต้องลำบาก พระเนตรพระกรรณ พระราชหฤไทยไม่รู้แล้วด้วยเรื่องนี้ ก็เพราะพระพิเทศกับมิศเตอร์ริดก่อเหตุให้ ฯ พณ ฯ ท่านมีหนังสือไปถึงพระพิเทศให้คิดรงับความเรื่องนี้เสีย ให้สงบทุกทิศทุกทาง เพราะมิศเตอร์เดลเฝนเหนริ์เดอวอลันเดก็มีหนังสือเข้ามากราบทูลทวงที่กงสุลแต่ก่อนหลายฉบับแล้ว การเรื่องนี้พระพิเทศกับมิศเตอร์ริดก่อเหตุ ให้คิดระงับความให้สงบอย่าให้ต้องทรงลำบากยาก

แก่พระราชหฤไทย แลพระเนตรพระกรรณ ด้วยความเรื่องนี้ต่อไปอิกเลย แล้วทรงร่าง รับสั่งให้ตอบไปถึง พระสยามธุรานุรักษ์ว่า มิศเตอร์เดลเฝนเหนริเดอวอลันเดนั้นไม่ได้ทรงรู้จักมักคุ้นมาแต่ก่อนเลย การที่เปนทั้งนี้ก็เพราะ พระพิเทศ กับสหาย อังกฤษ คนหนึ่ง ของพระพิเทศให้ พระสยามธุรานุรักษ์มีหนังสือมาไต่ถามต่อว่าต่อขานกับพระพิเทศเถิด การเรื่องนี้จะทรงนิ่งเสีย จะไม่ตั้งมิศเตอร์เดลเฝนเหนริเดอวอลันเด แลจะไม่ทรงตอบแก่ใครๆ ที่จะว่าเช้าซักจดด้วยความเรื่องนี้อิกแล้ว ได้ทรงตอบไปแก่พระสยามธุรานุรักษ์เพียงเท่านี้

ถึงพระพิเทศกับมิศเตอร์ริดเองลางทีก็ขวิดกันขึ้น เหมือนเมื่อมิศเตอร์ริดเข้ามาทำสัญญาด้วยเรื่องทำเตเลแครบกลับออกไป แลพระพิเทศก็มีหนังสือกราบทูลกล่าวโทษมิศเตอร์ริดเข้ามา ว่ามิศเตอร์ริดกลับออกไปแล้วมิศเตอร์ริดไม่พูดเจรจาด้วย ไม่เอาหนังสือโครงสัญญาให้ดู พระพิเทศเห็นว่าจะทรงรับมิศเตอร์ริดไม่ดีไม่เปนที่ชอบใจกระมัง มิศเตอร์ริดจึงโกรธ อนึ่งพระพิเทศวิตกไปกลัวมิศเตอร์ริดจะมาลวงในกรุงเทพ ฯ ให้ยอมสัญญาที่ทางเตเลแครบให้ แล้วจะเอาไปขายแก่ฝรั่งเศสเสีย ฝรั่งเศสมาเปนเจ้าของทางจะมาก่อการวิวาทกับผู้ครองแผ่นดินฝ่ายสยาม ทำให้ได้ความลำบากยากเย็นไป พระพิเทศว่าอะไรไปต่างๆ คัดง้างจะให้ทรงขัดเคืองมิศเตอร์ริด ได้ทรงตอบออกไปว่ามิศเตอร์ริดเข้ามาในแผ่นดินสยาม ได้เฝ้าที่เมืองเพ็ชรบุรีในสนามที่เล่นเชิงเขาครั้งหนึ่ง บนพระที่นั่งเพ็ชรภูมไพโรจน์ครั้งหนึ่ง

ในกรุงเทพ ฯ มิศเตอร์ริดก็ได้มาเฝ้าที่พระที่นั่งอนันตสมาคมสองครั้ง ก็ได้ทรงรับรองโอภาปราไสดี ให้นั่งโต๊ะรับสั่งด้วยเรื่องราชการต่าง ๆ แลการสัญญาทางเตเลแครบนั้นด้วย นาน ๆ ครั้งหนึ่งโมงหนึ่งโมงเศษที่เพ็ชรบุรีผิดอย่างน้อยหนึ่ง ไม่ได้พระราชทานน้ำองุ่นให้กิน เพราะน้ำองุ่นที่นั้นไม่มี ได้พระราชทานแต่น้ำตาลโตนดไป เรื่องสัญญาทางเตเลแครบนั้น ฯ พณ ฯ สมุหพระกลาโหมพร้อมกับมิศเตอร์ริดทำดีเปนที่ชอบใจจนลงพิมพ์แล้ว ได้พระราชทานหนังสือพิมพ์สัญญาเรื่องเตเลแครบนั้นออกไป พระพิเทศจึงส่งไป

ชาวยุโรปแท้ก็ดี คนมิใช่ชาวยุโรปแต่สะสมวิชาการความรู้ข้างยุโรปมากก็ดี ดูก็เปนผู้สำคัญพระบารมีเพียงเปนขุนหลวงเถือนขุนหลวงป่าสำหรับแต่ที่จะพ่อบ้างจะขู่บ้าง แล้วก็ยุชักโยงให้ทำไปต่าง ๆ ตามชอบใจตัว แต่พวกที่กราบทูลเข้ามานั้น บัดเดี๋ยวเหไปอย่างนั้นบัดเดี๋ยวหันไปอย่างนี้ จะทรงเชื่อถือทำตามไปก็จะได้เปนอันยากเข้า ๆ กันเข้าเองแล้วก็ขวิดกันขืนเองด้วยยากที่จะเชื่อ หลายครั้งเข้าก็จับได้จริง ๆ เหมือนอย่างว่ามานี้แล.

ฉบับที่ ๑๕

พระราชหัตถเลขา ถึงพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ ปีเถาะ พ,ศ, ๒๔๑๐

จดหมายมายังพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ราชทูต พระราชเสนาอุปทูต ได้ทราบ

หนังสือของท่านสองฉบับ ๆ ที่ ๑๑ ลงวันเสาร์ เดือน ๗ ขึ้น ๖ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๘ ของเดือนยูน ฉบับที่ ๑๒ ลงวันอาทิตย์ เดือน ๗ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๑๖ ของเดือนยูน กับโครงสัญญา ๒ ฉบับ ซึ่งท่านส่งมานั้นได้มาถึงมือ ๆ ข้า ๆ เมื่อวันอังคารเดือน ๘ แรม ๗ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๒๓ เดือนยุไล ๆ ข้า ๆ ได้อ่านทราบแล้วด้วยความยินดี กับหนังสือฉบับหนึ่งของท่านที่กราบเรียนมาถึง ๆ พณ ๆ สมุหพระกลาโหมนั้นท่านก็ได้ให้ ๆ ข้า ๆ ด้วยแล้ว หนังสือพระราชเสนาฉบับหนึ่ง มีมาถึงพระยาจ่าแสนบดีนั้น ๆ พณ ๆ สมุหนายกก็ได้ให้ ๆ ข้า ๆ ดูด้วยแล้ว ที่อาการกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศนั้นทรุดลงทุกวันทุกเวลา บัดนี้สิ้นชีพแล้วณวันพฤหัศบดี เดือน ๘ แรม ๙ ค่ำ เวลาเช้า ๔ โมง ๆ ข้า ๆ คิดว่าจะได้ทำการศพที่ท้องสนามหลวงต่อระดูปลายปีเดือน ๓ เดือน ๔ ๆ ข้า ๆ เสียใจนักไม่สบายคิดวุ่นวายไปต่าง ๆ แต่ไว้กิริยาเรียบร้อยอยู่

คนก็ตื่นกันกลุ้มรุมรบกวนการต่าง ๆ ที่ค้างอยู่มาก กงสุลออบาเรตได้เอากระบี่แลมีดเหน็บบรรณาการกรุงฝรั่งเศสมามอบให้ ฯ ข้า ฯ แลถูกชายจพาลงกรณ์บตร ฯ ข้า ฯ แล้วแต่วันจันทร์ เดือน ๙ แรม ๖ ค่ำ แล้วว่าจะกลับไป อ้ายพวกผู้ร้ายปล้นจี่ซึ่ง ฯ ข้า ฯ บอกไปเมื่อเดือน ๓ นั้น บัดนี้จับตัวได้ชำระเปนสัตย์ได้บ้างแล้ว อ้ายจีนหัวน่าเปนคนต้มผี่นี่เถือนชายของพระยาบุรุษ แลว่าเปนหลานจีนเถ้าแก่ชัง ซึ่งพระยาบุรุษ ฯ ขอ ฯ ข้า ฯ ตั้งเปนขุนราชการพยาพัฒ แลว่าเปนจีนเข้ารีดโรมันกาทอลิก บัดนี้พระรองเมืองจับตัวแลเครื่องมือแลรูปพรรณได้เปนแน่เถียงไม่ได้ ชำระได้ความจริงแล้ว พระยาบุรุษแต่ก่อนก็มักกระซิบ ฯ ข้า ฯ ว่ากงสุลออบาเรตเขานับถือสรรเสริญในหลวงแลเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์มาก ไม่ชอบแต่ขุนนางผู้ใหญ่ดอก ว่าอย่างนี้มาแต่ก่อนเนือง ๆ ครั้งนี้อ้ายจีนผู้ร้ายปล้นก็เข้าเดินทางกงสุลออบาเรต ๆ รับเอาลูกเมียอ้ายผู้ร้ายไว้ในบ้านแล้วมีหนังสือมาขอโทษ ว่าเปนคนถือสาสนาเอมเปเรอทำนุบำรุงทุกบ้านทุกเมืองทุกหนทุกแห่ง ขอให้เมียอ้ายผู้ร้ายไปอยู่บ้านอย่าให้จับ แลขอให้ตั้งกฎหมายใหม่ว่า คนถือสาสนาของเอมเปเรอ ถึงผิดโทษถึงตายอย่าให้ฆ่าเสีย ให้เนฤเทศไปเสียจากบ้านเมือง ความคิดนี้จะเปนความคิดพระยาบุรุษฤๅอย่างไรไม่ทราบ อย่าลงเอา ฯ ข้า ฯ ด้วย ฯ ข้า ฯ เปนคนซื่อตรงต่อแผ่นดินแลยุติธรรม พระยาบุรุษ ฯ ข้า ฯ เคียงมาก็จริง แต่เดี๋ยวนี้กินลูกยออ้ายเจ๊กจีนมาก เปนลูกศิษย์พวกข้าเจ้าบ่าวนายถนนบ้านหม้อสวรรค์

ฉบับที่ ๑๖

พระราชปรารภเรื่องพัดรองที่พระสงฆ์ใช้

มีพระราชโองการโปรดเกล้า ฯ ดำรัสสั่งให้เล่าความหลังให้ท่านทั้งปวงฟัง แลเตือนสติให้ท่านทั้งปวงรำพึงดูแต่ก่อนมาคุมบัดนี้ ก็เปนอย่างประเพณีผู้มียศในพระสงฆ์ ท่านองค์ใดรูปใดเปนราชาคณะถานานุกรมแลเจ้าอธิการแล้ว ก็ไม่ได้ถือตาลปัตใบตาลตามธรรมเนียม ถือพัชนีแทนตาลปัตทุกแห่งทุกตำบลสืบ ๆ มา ก็ฝ่ายคฤหัศถ์นั้นแต่ก่อนนับถือพัชนีเปนเครื่องยศ แม้นในหลวงอยู่งานในที่พระบันธมแลที่ทรงเครื่องแลที่เสวย ฤๅมหาดเล็กอยู่งานข้างน่าก็ใช้พัชนีทั้งสิ้น ต่อเมื่อเสด็จออกแขกเมืองฤๅออกพลับพลาจึงอยู่งานพัดโบก ว่าด้วยเจ้านายทั้งปวงก็ใช้พัชนีเปนเครื่องยศอยู่งานทุกหนทุกแห่ง ขุนนางแห่สระสนานแห่ยืนชิงช้าก็มีทนายแบกพัชนีตาม ๒ เล่ม เมื่อลงจากช้างไปแคร่แล้ว ทนายก็ถือพัชนีพัดไปทั้งสองข้าง เพราะแต่เดิมชาวบ้านใช้พัชนีเปนเครื่องยศอย่างนี้แล้ว บางทีผู้มียศเปนเจ้าของพัชนีล้มตายหายจากไป ก็เก็บเอาพัชนีที่ใช้เปนเครื่องยศนั้นถวายพระสงฆ์ไปใช้เปนตาลปัต ฝ่ายพระสงฆ์ได้เครื่องยศของคนคฤหัศถ์ไปใช้ก็ดีใจว่าได้ของผู้ดีก็ให้ลูกศิษย์ถือพัดวิปฏิบัติตัวตามยศบ้าง ถือเปนตาลปัตบ้าง นับถือกันว่าเปนพระสงฆ์มีบันดาศักดิ์จึงใช้พัชนี ความนี้เปรียบ

ผีนเก่า มังมีมากชินกำเริบใจ ไม่รู้ว่าจะคิดกับเจ๊กจีนอย่างไร ฯ ข้า ฯ ไม่เข้าด้วย ถึงการที่บังคับทหาร ฯ ข้า ฯ ก็ถอดถอนเสียแล้ว กลัวจะเปนที่ท่านทั้งปวงสงไสยว่า จะเอากำลังหลวงไปสมทบอ้ายผู้ร้ายปล้นแลตัวเหีย ครั้นกูจะสู้ออบาเรตออกมาว่าจะพักอยู่สิงคโปร์เดือนหนึ่งแล้วจึงจะไป จะว่าอะไรแก่ท่าน ๆ จะได้รู้คิดอ่านตอบ ฯ ข้า ฯ เห็นว่า ถ้าว่าอะไรด้วยเรื่องอ้ายจีนผู้ร้ายปล้นถือสาสนาเอมเปเรอ ก็ควรตอบแต่ว่า การก็คงสุดแต่ความในหนังสือสัญญา ว่าแต่เท่านี้ดีแล้ว อย่าว่ามากไป

ลูกชายจุฬาลงกรณ์นั้น ฯ ข้า ฯ ได้เชียนหนังสือไว้ที่ ฯ พณ ฯ สมุหพระกลาโหม ฝากแก่ ฯ พณ ฯ แลพระยาสุรวงศ์ การที่ผิด ๆ มาแต่หลังได้ขอโทษเสีย ฯ ข้า ฯ ดีใจนัก เพื่อจะยืนยันให้ทราบว่า ฯ พณ ฯ ท่านยินดีรับแล้ว ฯ ข้า ฯ ไว้ใจว่าพระยาสุรวงศ์ก็คงจะยอมรับตาม ฯ พณ ฯ ท่าน[๑] ซึ่งพระยาบุรุษจะชิงเอาไปทำเปนแทนที่กรมหลวงภูวเนตร เปนที่พึ่งแก่อ้ายเจ๊กอ้ายจีนผู้ร้ายผู้ผิด ฯ ข้า ฯ ไม่ยอมเลย จริง ๆ ฯ ข้า ฯ รู้เท่าแล้วไม่โง่งมหลงใหล.

จดหมายมาณวันเสาร์ เดือน ๙ แรม ๑๑ ค่ำ ปีเถาะนพศก

---

๑ เรื่องที่ทรงปรารภตรงนี้ คือเรื่องที่จะพระราชทานเจ้าคุณจอมมารดาแพ แก่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง

เหมือนเครื่องลำยองฉ้อฟ้าใบรกานาคฤๅนาคเสี้ยวหางหงส์ เครื่องประดับหลังคาแลซุ้มจรนำคูหา เครื่องเหล่านี้เดิมก็เปนเครื่องประดับสำหรับราชอิศริยยศ คือทำในพระที่นั่งน้อยใหญ่ในพระราชวัง แลตำหนักเจ้านายในพระราชวังแลวังเจ้าต่าง ๆ ภายหลังในหลวงทรงพระราชศรัทธาให้ไปทำถวายในพระศาสนา คือทำในพระวิหาร พระอุโบสถ หอไตร โรงธรรม กุฎีที่อยู่พระสงฆ์ผู้ใหญ่ ฝ่ายพระสงฆ์เมื่อได้ของอย่างเช่นพระราชวังแลวังเจ้า พระเจ้าแผ่นดินให้มีขึ้นในวัดก็ชอบใจดีใจ ก็ผู้ที่จะปฏิบัติพระสงฆ์ให้ชอบใจ แลจะทำบุญให้มากก็ทำถวายขึ้นสร้างขึ้นชุกชุมมาก ทั้งหัวเมืองแลในกรุง อย่างพัดนี้แม้นไม่มีเจ้าของเสียหายล้มตาย ผู้ที่จะทำบุญเห็นว่าพระสงฆ์ชอบใจมากอยากถืออยากจะใช้ ก็ทำขึ้นถวายเปนการบุญไป จนถึงมีผู้ทำพัดนี้เจ็ดก้านเจ็ดซี่ไม่ครบเก้าอย่างธรรมเนียมหลวง บิดโหมดบิดแพรบักชายเปนของเครื่องสำหรับผู้ซื้อไปทำบุญให้ทาน ครั้นกาลนานมาพระสงฆ์ในกรุงเทพ ฯ ก็รู้ชัดว่าพัดเก้าซี่เก้าเส้นเปนพัดอย่างเครื่องยศแท้ก็พัดเจ็ดซี่นั้นเปนแต่ของคนทำขายโดยความมักง่าย หามีท่านองค์ใดใช้ไม่ ยังหลงใช้แต่พระสงฆ์บ้านนอกชอกนา ไม่สังเกตสังกาจึงยังใช้อยู่ แต่การช้างบ้านนานมาแล้วก็ผันแปรไป แต่ฝ่ายพระสงฆ์นั้นยังไม่หันเหียนตามไปเลย เปรียบเหมือนอย่างเครื่องลำยองช่อฟ้าใบรกาซุ้มจรนำ เมื่อมีผู้ทำที่วัดมากมายหลายแห่งหลายตำบลมากไปกว่าพระราชมณเฑียรแลตำหนักเจ้านาย ตาคนทั้งหลายที่เห็นของ

อย่างนี้มีในวัดโดยมาก ก็สำคัญเสียว่าของอย่างนี้เปนของวัดมิใช่ของบ้าน คนไปมาต่าง ๆ ก็มักว่าพระราชมณเฑียรเหมือนพระวิหารแลพระอุโบสถ แต่แรกเห็นนึกว่าวัดเล่า ตำหนักเจ้าก็ว่าเหมือนโรงธรรมกุฎีวัด เมื่อแรกเห็นนึกว่าวัดเล่า เพราะการเปนดังนี้เจ้านายทั้งปวงก็อายไป ถึงสร้างวังสร้างตำหนักก็ยักย้ายเปนติกเปนเก่งไปต่าง ๆ ไม่ใคร่จะทำลำยองช่อฟ้าใบรกา จนในหลวงก็ทนไม่ได้ พระที่นั่งใหม่ ๆ ก็ยักย้ายเปนติกมีลายบั้นประหลาด ๆ ไป ยังคงเปนลำยองช่อฟ้าใบรกาอยู่แต่ของเก่า ๆ แลที่ไว้พระพุทธรูปซุ้มจรนำนั้นลางแห่งก็แปลงของเก่าเสียเปนซุ้มลายบั้นต่าง ๆ ไปก็มี เพราะรังเกียจที่คนไปมาว่าเหมือนวัดนั้น เปนเหตุฉันใด ถึงพัชนีช้างชาวบ้านก็เกลียดอายหายนับถือมานานแล้ว เพราะเหตุที่เห็นพระสงฆ์ผู้มียศเอาไปถือเปนตาลบัตทุกหนทุกแห่งไปมากกว่าผู้ที่ใช้ในบ้าน แต่ครั้งปลายแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย เจ้านายเปนอันมากหลายแห่งด้วยกันเลิกพัชนีเสียไม่ใช้ ใช้พัดขนนกเปนเครื่องอยู่งาน ยังคงใช้อยู่แต่ในหลวง ครั้นมาถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงพัดอยู่งานก็ใช้พัดขนนกสั้น ทั้งข้างน่าข้างใน พัชนีของเก่าที่มีด้ามเปนทอง เปนแต่สำหรับเชิญตามเสด็จฤๅบ้กน่ากันยาเรือที่นั่งไปตามเคยอย่างแต่ก่อน มาถึงแผ่นดินบัตยุบันนี้พัชนีเลิกหลุดที่เดียว ถึงพัดด้ามทองก็ทำด้ามทองต่อเข้ากับขนนก ไม่ได้ใช้พัชนีห้มโหมดห้มตาดเลย พัชนียังคงเหลือใช้ในข้างบ้านบัดนี้อยู่สองอย่าง คือสำหรับอย่

งานเจ้านายเล็ก ๆ เมื่อไปนั่งฟังสวดฤๅสมโภชโสกันต์อย่างหนึ่ง สำหรับเล่นลครมีนางไปนั่งพัดตัวยืนเครื่องเมื่อทำบทรำ ลงสรงทรงเครื่องอย่างหนึ่ง ก็การเล่นลครนั้นเอาการโบราณมาแสดง เหมือนกับผู้หญิงโบราณไว้ผมยาว ลครก็ต้องรัดช้องทำเปนผมยาวเหมือนคนโบราณแลอยู่งานโสกันต์เจ้านายนั้น เพราะการโสกันต์คล้ายกับเล่นลครอย่างมยุรฉัตรแลเชิญเครื่องก็ใกล้การเล่นลครทีเดียว พัชนีใช้ข้างบ้านยังเหลืออยู่แต่เท่านั้น นอกนั้นถึงพัชนีทำขึ้นก็เปนแต่สำหรับถวายพระสงฆ์ เพราะพระสงฆ์ยังคงชอบใจว่าเครื่องประดับสำหรับยศผู้ใหญ่ไม่กระดิกเลยจนเท่าทุกวันนี้ ก็แต่ยังได้ยินพระสงฆ์รูปหนึ่งว่าประหลาดอยู่ ด้วยพัชนีแต่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่หามีผู้ใดเอาใจใส่ตามไม่ ท่านผู้ที่ว่านั้นคือพระญาณสมโพธิ์(ด้วง) วัดนาคกลาง ท่านนั้นแม้นเปนพระราชาคณะแล้วไม่ถือพัชนีเลย คงถืออยู่แต่ตาลปัตใบตาล แต่ตัดด้ามเสียให้สั้นผิดกันกับพระสงฆ์อนุจรหน่อยหนึ่ง เพื่อจะได้ถือพัดโบกลมเองโดยสดวกด้วย เมื่อมีผู้ทักถามท่านว่าทำไมเจ้าคุณจึงไม่ถือพัชนีอย่างท่านทั้งปวงที่มีบันดาศักดิ์ ท่านตอบว่าพัชนีนั้นท่านคิดไปดูรูปร่างเห็นเปนน่าบัดสี ใครคิดอ่านทำขึ้นเมื่อไรให้เปนรูปอย่างนี้ ผู้นั้นจะไม่ได้พิจารณาให้เลอียดเลย ทำขึ้นโดยใจมักง่าย ท่านทั้งหลายที่รับใช้ก็ดีใจ ใช้ไปไม่มีสติบ้างเลยว่ารูปร่างไม่ดีไม่เปนมงคลเลย เอามาถือบังหน้าบังตาครอบหัวครอบหูอย่างไรมิรู้อยู่น่ารำคาญใจ คิดดูเถิดบ้านอื่นเมืองอื่นพระสงฆ์ที่มี

ตาลปัตก็ยักย้ายไปต่าง ๆ อย่างตาลปัตพม่าก็เปนใบตาลก้านขด อย่างลังกาก็เปนพัดด้ามงา วงพัดดังรูปไข่มน ๆ เปนพัดจีน เปนอัน มากหลายอย่างทั้งของดีเลว ที่ล้อมมาข้างหน้าก็มี ที่ยิงอยู่ก็มี ก็ไม่ มีเปนเช่นพัชนีของไทยเลย พัชนีของไทยนี้รูปร่างน่ารังเกียจน่าบัดสี ผู้ที่ทำที่ใช้ไม่คิดดูบ้างเลยว่ารูปร่างไม่สู้ชอบกล.

แล้วท่านจึงว่าไปอีกอย่างหนึ่งว่าเครื่องมือของไทยอีกอย่าง ๑ รูป ร่างก็คล้ายพัชนี คือจวัก ที่เรียกว่าจ่าหวักก็ดี คนใช้ก็ดีนั้น รูปร่าง ที่ทำใช้ในไทยก็ไม่ชอบกลเหมือนพัชนี ก็เครื่องจ่าหวักของเมืองอื่น เช่นเห็นอยู่กลุ้ม ๆ อย่างของจีนทำหมี่เขาก็ทำด้วยเหล็กเปนดังปาก จอบปากเสี่ยม มีบ้องเข้าด้าม เขาไม่ทำอย่างจ่าหวักของไทย ก็จวัก ของไทยนั้น ชาวไทยถือลัทธิแลใช้ก็เกียงกันอยู่เอง ก็เมื่อยามใช้เอา มาใช้ตักเข้ากวนแกงซึ่งจะขันถ้วยขันชามขันสำรับ เปนของดีของ มงคลที่จะกลืนกินเข้าไป แต่ชื่อแห่งจวักนั้นเปนของหยาบสำหรับไว้ ด่าไว้ว่าจะเอาสับเสี่ยงอะไรเล่า ฤๅถ้าเจ้าขุนมุลนายเอาสิ่งนั้นสับโขก ตีรันบ่าวไพร่ ก็ถือว่าเปนอัปมงคลใหญ่ พ้องร้องจนถึงหลุดค่าตัว ทาษเล่า การอันนี้ก็เกียงกันอยู่

ซึ่งท่านว่าดังนี้ก็จริงของท่าน พัชนีสิ่งหนึ่ง จวักสิ่งหนึ่งของสอง อย่างนี้เฉภาะมีอยู่แต่เมืองไทย ก็เครื่องตักเข้าตักแกงก็ดี พัดก็ดี ที่ เขาใช้ในประเทศต่าง ๆ อย่างที่เราเห็นอยู่บัดนี้ ทั้งของจีนของฝรั่งรูป ร่างไม่เปนเช่นพัชนีแลจวักของไทยเลย แลซึ่งพระญาณสมโพธิ์ (ด้วง)

ว่าด้วยการใช้จวักตักเข้าตักแกงไม่เปนมงคลนั้น ท่านว่าถูกแต่การข้างนอก แต่การในเครื่องต้นแลเครื่องเจ้านายที่มีบันดาศักดิ์สูงเขาไม่ใช้มานานแล้ว เขามีทัพพีทองเหลืองทำรูปเหมือนช้อนต้นใหญ่ปลายย่อม ใช้ทำเครื่องมานานแล้วแต่ครั้งไรก็ไม่ทราบต้นเลย ก็ครั้นทรงพระราชดำริห์จะใคร่ให้พระสงฆ์เลิกใช้พัชนีเสีย จะกลับทำพัดโครงไม้ไผ่จิ๋ง ๆ บีดแพรบีดโหมดถวายให้ใช้เปนอย่าง พระสงฆ์จะยอมฤาไม่ยอมไม่ทราบเลย การก็เคยมานานแล้ว ถ้าพระสงฆ์ยังชอบใจจะคงใช้อยู่ก็ตาม

ฉบับที่ ๑๗

พระราชนิพนธ์ จดหมายพระศรีสนทรโวหาร ถึงขุนศรีสยามกิจ เรื่องฝรั่งหมายจะขอเงินไทย

จดหมายถึงนายเนตรขุนศรีสยามกิจ ผู้ช่วยราชการกงสุลฝ่ายสยามณเมืองสิงคโปร์ให้ทราบ

ด้วยมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้ท่านแจ้งความแก่พระพิเทศพานิชสยามพิชิตภักดีให้ทราบ ว่าหนังสือที่มีเข้าไปถวายโดยเรือกลไฟเจ้าพระยา ๒ ฉบับ ๆ หนึ่งเขียนที่เมืองสิงคโปร์ ลง วันที่ ๒๖ เดือนเดเซมเบอร์ อีกฉบับหนึ่งเขียนที่เกาะหมาก ลง วันที่ ๒๖ เดือนเดเซมเบอร์ คฤศตศักราช ๑๘๖๖ กับหีบใหญ่ที่มาแต่มิศเตอร ด.ก. มาสอนพระสยามธุรพาหะกงสุลฝ่ายสยามณกรุงลอนดอนหีบหนึ่ง กงสุลรองฝ่ายสยามอยู่ที่ท่ามารเซอรเมืองฝรั่งเศสหีบหนึ่ง หีบใหญ่ส่งมาแต่มิศเตอรเคมิสมาเกอร์ กับหีบเล็กที่ผูกเข้าไปกับห่อหนังสือพิมพ์อีกหีบหนึ่ง ของ ๓ หีบที่ผู้ส่งมาเขามีหนังสือมากราบทูลแล้วแต่ก่อนบ้างครั้งนี้บ้าง ได้ทรงตรวจสิ่งของในหีบก็ถูกต้อง แลเปนปรกติไม่เสียหาย เสียแต่หลอดน้ำมันในสิมปสอเมเตอร์หลอดหนึ่ง ได้เอาหลอดอื่นเข้าทดแล้ว

กงสุลออบาเรศเปนมนุษย์วิเศษ ถ้าทำกิริยาอะไรประหลาดเปนเหตุขึ้น คนทั้งในเมืองนอกเมืองก็ตื่นกันไป ปากก็บ่นมือก็เขียนเพ้อพำไปต่าง ๆ ถ้าเกิดขึ้นคราวไรแล้วหรือถ้าวุ่นขึ้นคราวไรแล้ว ก็มีชื่อในหนังสือที่โต้กันไปโต้กันมาทุก ๆ ฉบับ เดือนหนึ่งบ้าง ๒ เดือนบ้าง ๓ เดือนบ้าง ๒ เที่ยว ๓ เที่ยวคราวเรือกว่าจะสงบไป ครั้งนี้วุ่นติดต่อกันมาไม่หยุดถึง ๕๒ วันไม่หยุดสักวันหนึ่ง ผู้อยู่ไกลก็อยากจะให้เล่าว่าวุ่นวายอะไรบ้าง อย่าเล่าเลยกลัวกระดาษฝรั่งจะแพงขึ้นราคาไป ฤๅถ้าเขียนในกระดาษไทยกลัวชาวบ้านบางซ่อนจะทำไม่ทัน แต่คราวนี้เห็นคนจะบ่นพิมพำโต้กันอยู่ด้วยชื่อคน ๆ นี้ไปกว่าปีหนึ่งแล้ว ใครรู้ไปก็คงจะเขียนมา ก็ต้องเขียนตอบไปในหนังสือคอเรสปอนเดนในเมล์ทุก ๆ เมล์ ก็เห็นจะเปนชื่อคน ๆ นี้ไปนาน ว่ากระนี้แล้วว่ากระนั้น จงอย่างนี้แล้วจงอย่างนั้น เห็นว่าอย่างนั้น ชรอยจะอย่างนั้น คงร่ำไปไม่รู้หยุดทุกคราวเรือแล้ว ถ้าจนถึงเดือนยันนุวารีปีน่า ๑๘๖๘ หยุดได้เปนดี เพราะใครมีประสงค์อย่างไรก็เห็นว่าเปนเครื่องมือที่จะล่อให้เปนไปตามประสงค์ เพราะคนฦๅกันว่าเจ้าชีวิตเมืองไทยมั่งมีเงินทองมาก ล่อให้อยากด้วยของที่อยาก ๆ ก็คงเสียเงินให้ ชู่ให้กลัวด้วยของที่น่ากลัวก็คงเสียเงินให้ อะไร ๆ ขึ้นก็มีผู้พูดแทะจะเอารางวัลบ้าง แต่จะให้เสียเงินบ้าง ไม่สมประสงค์ก็ดิ้นไปต่าง ๆ แหม่มเนวลเวงครูสอนหนังสือเจ้านายในนี้ เดียวนี้ซุกซนนักเอานั่นนั่นเอานั่นซนนี่ แล้วก็กล้านัก เมื่อวันเสาร์ เดือนยี่ ขึ้น ๑๕ ค่ำ

เวลาพลบค่ำเสด็จออก ท่านเสนาบดีเข้าเฝ้า ฯ อยู่ ก็ใช้ให้ถูกเข้ามาเฝ้ากราบทูลว่า แหม่มมาจะขอเข้ามาเฝ้าเปนการร้อน รับสั่งว่ามาก็มาซิ ครั้นอย่างไรสิบรู้เข้า ว่าท่านเสนาบดีเฝ้าอยู่ก็กระดากไม่เข้ามา ความเรื่องนี้ทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว โดยทรงพระสังเกตท่วงทีแหม่มเนวลเวงจะเข้ามานี้ เพราะกงสุลอังกฤษยุให้เข้ามากราบทูลขู่ขัดขวาง จะยุให้ทรงห้ามราชทูตสยามเสียไม่ให้ไป จะกราบทูลให้จ้างเซอรยอนเบาริงใช้เปนราชทูต จะได้คิดเอาเงินสักพันชั่งสองพันชั่งขึ้นไป โอ้เจ้าชีวิตเมืองไทยพระราชทรัพย์เปนกองใหญ่ มั่งมีมากแลมีอำนาจสิทธิขาดมักอยากของประหลาด แต่ขัดขลาดขี้ตืนบ้ายุบ้ายอ น่าพูดเอาเงินจริง คำนี้นายเนตรอยู่เมืองสิงคโปร์นานแล้วเห็นก็เชื่อไปบ้างดอกกระมัง อะไร ๆ อย่าให้เล่าเลย พึ่งเอาที่ท่านราชทูตเถิด คำฦๅอย่างนี้เปนไรจึงหวานนักไม่จืดเลย พระพิเทศพานิชเห็นจะกลับมาไม่ทันเรือไฟเชาดอกกระมัง.

อนึ่งรับสั่งให้แจ้งความกับนายห้างเยลิฟีดแลน ว่าเงินกู้กันที่สิงคโปร์ปีหนึ่งร้อยละ ๙ ผิดกับที่กรุงเทพ ฯ อยู่หลายบาท ในกรุง ฯ ปีหนึ่งถึงร้อยละ ๑๕ ผิดกันถึง ๖ บาท ผู้จะกู้ในกรุงร้อยละ ๑๕ มิถมไป ห้างล้มเมื่อใดก็พลอยขาดทุนด้วย หนังสือถวายเข้ามาเรื่องไฟคราวนี้ถึง ๓๒ ฉบับ ที่มาแต่ไกลมีชอกงสุลออบาเรศด้วยเรื่องความเก่า ๆ อยู่ ๓ ฉบับ แต่ที่มาใกล้แล้วเต็มไปด้วยชื่อกงสุลออบาเรศทั้งนั้น ก็ผู้ที่ว่าเข้ามานั้น ๆ โดยรูปความก็เปนความจงรักภักดี ถ้าโต้

ตอบไปมาหลายที่มีประสงค์อย่างไร ก็คงว่าให้เห็นออกมา ครา
เรื่อน่าใครว่ากระไรเข้ามาอีก ก็อย่าพลอยว่าทูลขอรางวัลให้ เข้าใน
บางกอกแพงมา ๒ ปีแล้ว พึ่งจะถูกลงปีนี้ เงินทองพึ่งจะได้มีมาก
ต้องแต่งทูตไปฝรั่งเศสก็ต้องเสียเงินมาก จะต้องทำการพระบรมศพ
ด้วย จงมีอัธยาไศรยบ้างเถิด คำฦๅเช่นว่าก่อนนั้นถึงว่ากันมากก็จริง
จืดเสียบ้างเถิด ที่แท้ราชการจะสิทธิ์ขาดคงอย่างไร ก็สุดแต่ท่าน
เสนาบดีเห็นพร้อมกันนั้นแล คำนี้เทียงแท้อย่าสนเทห์เลย